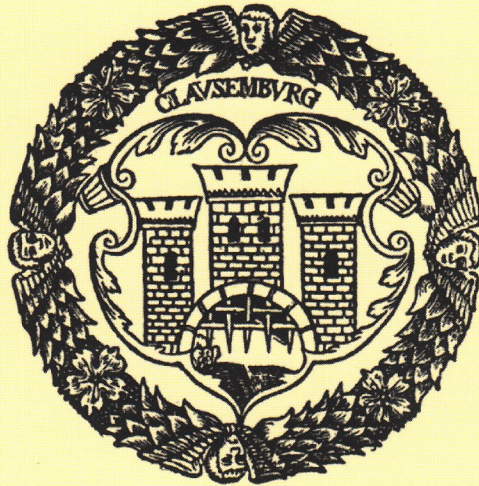

NYELV, LELKISÉG ÉS REGIONALITÁS A KÖZÉP- ÉS KORA ÚJKORBAN

Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.

NYELV, LELKISÉG ÉS REGIONALITÁS A KÖZÉP- ÉS KORA ÚJKORBAN

Megjelent
a Nemzetközi Magyarstudományi Társaság,
a Nemzeti Kulturális Alap és a Bethlen Gábor Alap

BETHLEN GÁBOR
Alap

támogatásával

A VII. NEMZETKÖZI HUNGAROLÓGIAI KONGRESSZUS KIADVÁNYAI

Kiadói tanács:

Dr. Benedek József egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Gábor Csilla egyetemi tanár (Kolozsvár)

Dr. Rostás Zoltán egyetemi tanár (Bukarest)

NYELV, LELKISÉG ÉS REGIONALITÁS A KÖZÉP- ÉS KORA ÚJKORBAN

Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson
Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.

A kötetet szerkesztették
Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin,
Tóth Zsombor, Balogh F. András

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2013

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár
A kiadó igazgatója: Veress Károly
Felelős kiadó: Köllő Zsófia
Felelős szerkesztő: Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin,
Tóth Zsombor, Balogh F. András
Korrektúra: Xantus Boróka
Névmutató: Bilibók Renáta
Műszaki szerkesztő: Virág Péter
Nyomta az AmGraphis, Kolozsvár

© Szerzők; Bolyai Társaság, 2013

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

NEMZETKÖZI HUNGAROLÓGIAI KONGRESSZUS. (7 ; 2011 ; Cluj-Napoca)

Nyelv, lelkiség és regionalitás a középmés és kora újkorban : VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus : Kolozsvár, 2011 / coord.: Gábor Csilla, Korondi Ágnes, Luffy Katalin, - Cluj-Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2013

Index

ISBN 978-606-8145-45-7

I. Gábor, Csilla (coord.)

II. Korondi, Ágnes (coord.)

III. Luffy, Katalin (coord.)

811.511.141

Tartalom

A Kegyes Olvasónak.....	9
Formulák, frazémák, nyelvi hagyományozódás a devocionális irodalomban.....	13
BOROS KATALIN	
Mária-elnevezések a <i>Horvát-kódex</i> ben.....	15
PAPP JUDIT	
A lelkeség formulái Tinódi Lantos Sebestyén históriás énekeiben	29
HARGITTAY EMIL	
A Biblia nyelvi hagyománya Pázmány Kempis-fordításában.....	58
Fordítás, kompiláció, adaptáció és a kora újkori spiritualitás.....	67
KÓNYA FRANCISKA	
Ágoston spongyájához hasonlóná válni vagy ördöggé lenni? Teológiai hagyomány Tarnóczy István <i>Vigyázó Szem</i> című művében	69
FAJT ANITA	
A német protestáns kegyesség nyelve magyarul? Szenci Fekete István <i>Lelki nyugosztaló órák</i> című fordításának elemzése	80
MACZÁK IBOLYA	
Egyszerűsítő eljárások 18. századi, magyarországi, kompilált prédikációkban.....	93
GÉCZI JÁNOS	
Földi egek. Lippai János <i>Posoni kert</i> (1664) című kertészeti munkájának rózsái.....	100
A misztika műfajai, nyelvei és olvasatai.....	115
KORONDI ÁGNES	
<i>Imitatio, compassio, conformatio</i> – kegyességi modellek a késő középkori magyar nyelvű passiószövegekben.....	117
SZABÓ FERENC S. J.	
Szempontok a jezsuita lelkeség történetéhez A <i>devotio moderna</i> és az <i>Imitatio Christi</i> (Kempis) hatása Szent Ignácra (<i>Lelkigyakorlatok</i>) és a jezsuita lelkeségre	128

PÉNTEK VERONIKA

Ars orandi és lectio divina. Pécsi Lukács és Ecsedi Báthory István példája.....138

FAZAKAS GERGELY TAMÁS

Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás. A *Praxis pietatis* margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről146

IMRE MIHÁLY

A konverzió nyelve? A misztika nyelvhasználata. Otrokocsi Fóris Ferenc *Isten előtt járóknak tökéletessége* című művében169

A liturgia teológiája, szövegtípusai, intézményrendszere.....191

MADAS EDIT

„Kintornáljatok bölcsen”. Zsoltározás a liturgikus gyakorlatban, zsoltárok a közösségi és magánjátatosságban193

FARMATI ANNA

...*in privato pro placito*... Klerikusi devóció a kora újkorban: Náray György *Lyra Coelestis* című énekeskönyvének függeléke202

KOVÁCS SÁNDOR

Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században. Bevezetés és források.....214

HUBERT ILDIKÓ

A siralom műfaj a 18–19. század fordulóján241

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül.....249

Szenttisztelet a változó lelkeségi és hatalmi viszonyok között.....259

FALVAY DÁVID

Magyar szentek késő középkori, olasz nyelvű devocionális szövegekben: Fordítás, „volgarizzamento” és kulturális transzfer.....261

BITSKEY ISTVÁN

„Christus példájára néztek”
A szentkultusz retorikája Pázmány Péter prédikációiban273

GÁBOR CSILLA

Kitalált szent, valós kultusz (Remete Szent Pál)?
Szövegek tanúságai282

SZILÁGYI ANNA-RÓZSIKA

A *delectare* eljárásai Illyés András legendáriumának mártírtörténeteiben (különös tekintettel a kintörténetekre)296

A lelkiiség szervezeti és intézményi keretei.....	311
KÁLDOS JÁNOS	
Barát Zsófia temetése (1594. július 7.)	313
SZÁRAZ ORSOLYA	
Devóció, fegyelmezés, ellenőrzés	
A segneriánus népmissziók funkciói	328
BARICZ ÁGNES	
Felekezetváltás a 18. század közepén Marosvásárhelyen: a patikáriusné katolizálása és annak okairól írt levele	343
Régió és regionális historiográfiák.....	363
TÓTH ZSOMBOR	
Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa	365
JANKOVICS JÓZSEF	
A bethleni Bethlenek szerepe Erdély íráshasználatában.....	384
UTASI CSILLA	
A polgári mentalitás diskurzusrétegei Heltai Gáspár <i>Krónikájában</i>	392
LUFFY KATALIN	
Város és közössége: a kegyesség gyakorlását előíró utasítások a nagybányai városi könyvekben	399
Régió és kora újkori erudíció(k)	409
JANKOVITS LÁSZLÓ	
<i>Non est patria, quae mihi noverca</i> – Jacobus Piso egynémely régiókban...411	
SIMONA KOLMANOVÁ	
A cseh- és morvaországi humanizmus sajátosságai	422
BARTÓK ISTVÁN	
Regionalitás és nyelvhasználat. Élő és holt nyelvek a 16–17. század irodalomelméleti kézikönyveiben	430
DÓCZY ÖRS	
A 17. századi erdélyi helvét hitvallású evangélikus oktatási intézményekből továbbtanuló <i>academizánsok literátori (poeticai és rhetorica)</i> tanulmányai, Guilielmus Amesius <i>Technometriája</i> és Felfalusi József franekeri <i>disputatio</i> ja.....	441
Régió és regionális perspektívák.....	461
GÖMÖRI GYÖRGY	
A londoni Royal Society első 80 évének magyar kapcsolatairól	463

F. MOLNÁR MÓNIKA	
Regionalizmus a 17. század második felének olasz kortárs Magyarország-elemzéseiben.....	471
RESTÁS ATTILA	
<i>A fertilitas Hungariae</i> -toposz változatai egy 17. század végi tézisnyomtatványban	484
Német–magyar irodalmi kapcsolatok a középkorban és a kora újkorban	495
LŐKÖS PÉTER	
Magyarországnak Hieronymus Ortelius <i>Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsemporungen und Belägerungen...</i> c. krónikájában, illetve az <i>Ortelius redivivus et continuatus</i> ban	497
CZICZKA KATALIN	
Schesaeus és barátai a 16. századi irodalmi alkotások szövegeiben	507
BALOGH F. ANDRÁS	
„Hogy legyen töröknek ellenállni képes” A 16. század elejének magyar vonatkozású német röpiratai.....	516
BERZEVICZY KLÁRA	
Egyházak és vallás a török kori Magyarországon – németnyelvű útleírások tükrében.....	533
PESTI BRIGITTA	
Irodalmi mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében	544
Abstracts.....	567
Névmutató	581

Felekezetváltás a 18. század közepén Marosvásárhelyen: a patikáriusné katolizálása és annak okairól írt levele*

A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár őriz egy 1742-ben megjelent kisnyomtatványt, amelyről nem ad hírt sem a Petrik Géza által összeállított *Magyarország bibliographiája (1712–1860)*, sem pedig az ahhoz készített pótlások. A kolozsvári jezsuita háztörténet szerint a kiadás évében a nép között osztogatták e könyvecskét a páterek;¹ valószínűleg nem sok példány maradt fenn belőle, mindeddig csupán e marosvásárhelyinek a meglétére derült fény nemrégiben.

A tizenkettedrét kisnyomtatvány egy 32 számozott lapnyi² megtéréstörténet, amelyben Karantsi Borbála, aki Krisztusba öltözött Beatrix névvel szignálja levelét, megírja vallásváltoztatásának okait és körülményeit édesanyjának: EGY NEMES, ÉS TISZTESSEGES Kálvinista Aszszonynak levele, *Mellyben A' Sz. LÉLEK TANÍTÁSÁBÓL*, erős, és győzhetetlen okait adgya édes Annyának,

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Domus Programja (Domus szülőföldi ösztöndíj) támogatásával készült.

1 „Altera in vulgus item liberalibus dispersa, nobilis cuiusdam foeminae, quae ad Catholica nuper sacra è secta Calviniana transitum fecerat, epistolam complectitur, in qua matri suae eiusdem sectae rationes mutandae religionis, ut ajunt, praeponit et exponit mulier ipsa.” *Historia Societatis Jesu Claudiopoli ab anno millesimo septingentesimo primo, ab exordio scilicet seculi post Christum natum decimi octavi degentis* (a továbbiakban: *Hist. SJ Claudiopoli*). OSzK Kézirattár, Fol. Lat. 2039, 499.

Az idézett részlet a *Bibliotheca catechetica* témamegjelölésű bekezdésben szerepel. Feltételezhető, hogy a nyomtatott levél is e sorozat részeként jelent meg, a címlapján azonban nem szerepel ezt megerősítő információ.

A *Bibliotheca Catechetica* egy kiadványsorozat, amely hitoktató, hitvédelmi és más kegyes munkákat kívánt kiadni, a szélesebb közönséget megcélözva, a híveket a katolikus hitben való megerősítés céljából, valamint térítés reményével. A nagyszombati *Bibliotheca Catechetica* kapcsán lásd KNAPP Éva, *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Magyar Könyvszemle, 1993/1, 19. Hitoktatásban betöltött fontos szerepét emeli ki JÁNOSI Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 1935 (Pannonhalmi Füzetek, 17), 19.

2 A nyomtatvány utolsó lapján a 33-as szám szerepel, de a valós terjedelem ennél kisebb, mivel a lapszámozás átugorja a 25-ös számot.

Miért akárna [!] ő a' ROMAI közönséges egyedül üdvözítő szent hitre állani: A' mint-is azoktól meg-győzöttetvén, már arra állott. Nyomtatott Kolosvárat az Akadémiai bötükkel 1742 (a továbbiakban: *Levél*).

A kálvinista nemesi családból származó Karantsi Borbála az első ismert marosvásárhelyi (városi?) gyógyszerész, a lutheránus Schwartz Simon felesége volt. Férjével együtt 1741-ben katolizált.

A források tanúsága szerint az eset komoly indulatokat keltett a marosvásárhelyi, de a kolozsvári és bethlenszentmiklósi kálvinista hívek körében is. A Bethlenszentmiklóson élő édesanya a még 1741-ben keltezett levélre azonnal kemény hangú választ is íratott (ennek nyomtatásban való megjelenéséről nincs adat, elkészültéről is csak egy másik kézirat ad hírt), és ugyancsak kéziratban terjedt egy 1743-ban elkészült református válasz, amelynek több másolata is fennmaradt.³ Az esetet a jezsuiták is dokumentálták, tevékenységük kiemelkedő sikereként könyvelvén el azt.

Különösen szerencsés helyzet, hogy e katolizálásra, valamint a házaspárra vonatkozóan többféle forrás is megszólaltatható, lehetővé téve egy összetett kép megalkotását.

A különböző forrásokban fennmaradt apró adatok alapján részletesebben számba vehetők a katolizálás körülményei, az abban részt vevő, azt befolyásoló személyek, tényezők; a tanulmány első felében ezt a kontextust mutatom be. Az említett források elsősorban jezsuita háztörténetek és naplók, to-

3 Az 1743-ban készült református válasz eddig 3 példányban ismert, mindhárom kolozsvári gyűjteményekben maradt fenn: kettő a Református Kollégium anyagában, ma a Román Akadémia Könyvtárának kolozsvári fiókjában (Ms. R. 1421: *A Nemes és Tisztességes Aszszonyinak A mint tudjuk A' M. Vásárhelyi Patikáriusnének Levelére [...] Anyai Szelid Választétel*; Ms. R. 1115: *A Nemes és Nemzetes Aszszonyinak Amint tudjuk a M. Vásárhelyi Patekariusnenak levelére [...] Anyai Szelid Vallas Tétele*), egy pedig az Erdélyi Múzeum Egyesület kéziratgyűjteményében, amelyet ma a kolozsvári Egyetemi Könyvtár őriz (Ms. 452: *A Nemes és Tisztességes Aszszonyinak A mint tudjuk a M. Vásárhelyi Patikáriusnének Levelére [...] Anyai Szelid Választétel*). A három kézirat paratextusa helyenként eltér egymástól (a cím egy-egy szava módosul, valamint a bevezetőben vagy a rövid utószóban közölt adatok bővebbek vagy szűkszavúbbak), azonban maga a válasz, az érvelés szövege alig változik. Az Ms. 1115 jelzetű példány másolója, Dobó József (Kolozs vármegye táblabírája a 18. század második felében) tudni vélte 1753 körül, hogy az eredeti kézirat szerzője Huszti András, a kolozsvári Református Kollégium jogprofesszora volt, akit egy teológiai tárgyú munkája miatt 1742-ben eltávolítottak állásából. Az Ms. 452-es jelzetű kézirat rövid előszava pedig két további adatot is közöl a másik kettőhöz képest: azt, hogy az édesanya Bethlenszentmiklóson él, valamint, hogy onnan íratott egy igen éles hangú választ, amelyekben a szerző ördögbe öltözött Beatrixként szólítja meg a katolizált asszonyt. E három református válaszról bővebben (nem ismerve még a patikáriusné levelét): BARICZ Ágnes, *Egy 18. századi hitvita: a marosvásárhelyi patikáriusné esete = Filo-logikák: Fiatal kutatók tanulmányai az irodalomtudomány, a nyelvészet és a filológia köréből*: RODOSZ-tanulmányok 2004–2005, I, szerk. T. SZABÓ Levente, ZABÁN Márta, Kolozsvár, Kriterion, 2007, 95–102.

vább különböző anyakönyvek és az egyházi irodalom körébe sorolható kéziratos munkák. Bár rendkívül adatgazdag, mégis az irodalomtörténeti kutatás által mindeddig viszonylag kis mértékben kiaknázott forráscsoportról van szó.⁴

A 16–18. században Nyugat-Európában népszerű műfajnak számító megtéréstörténet (a fogalom mind a felekezetváltás, mind pedig az élet megjobbításának, Istennek tetszővé tételének történetére vonatkozik) a magyar irodalomban alig néhány példával képviselteti magát, annak ellenére, hogy maga a megtérés/felekezetváltás jelensége cseppet sem volt idegen a korabeli Magyarország és Erdély lakói számára. A hazai, nyomtatásban vagy kéziratban fennmaradt szövegek kivétel nélkül nagy hangsúlyt fektetnek a felekezetváltás teológiai okainak bemutatására, de több-kevesebb részletességgel a lelki folyamatok ábrázolására is kitérnek.⁵ Ebbe a hagyományba illeszkedik a Karantsi Borbálának tulajdonított levél, amely nemcsak műfaja miatt megy ritkaságszámba a magyar egyházi irodalomban, hanem a női szempont (női szerzőség) hangsúlyozása miatt is – bár minden bizonnyal egy jezsuita volt a mű valódi szerzője, vagy legalábbis annak végső formába öntője.

A tanulmány második felében e levél elemzésére kerül sor, feltételezhető előképeit, szövegkontextusát mutatom be, valamint azt, hogy milyen módon kíván/tud a szöveg hatékony példaként működni a korabeli protestáns nők és férfiak térítésében, valamint a katolikusok hitbeli megerősítésében.

4 Néhány pozitív példa az utóbbi évek eredményeiből, a teljesség igénye nélkül: drámatörténeti kutatásai kapcsán több, a jelen tanulmányban is használt forrásra hívja fel a figyelmet KILIÁN István, *Liturgia és színjáték a marosvásárhelyi jezsuita iskolában 1703–1763 = Imádságos asszony: Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*, szerk. Czövek Judit, Bp., Gondolat K. Kör EFL, 2003, 75–86; a 18. századi magyarországi és erdélyi segnerianus missziók kapcsán pedig SZÁRAZ Orsolya dolgoz fel hasonló jezsuita forrásokat: *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 49), 77–152.

5 Néhány magyar nyelvű példája a műfajt képviselő írásoknak: a 17. század első feléből említhető Veresmarti Mihály részletes megtérése története vagy Batthyány Ádám 1629-es rövid, szinte kizárólag csak teológiai érveket soroló megtérési irata – ezek a mai kutatás számára ismertek, mintaként azonban nem jönnek számításba, mivel a korban kéziratban maradtak; PÁZMÁNY Péter *Bizonyos okok* című, 1631-ben kiadott írása (RMNy 1511), valamint az 1675-ben megjelent *Szülő gerezd az melly le szakasztott az Kristus lelki szőlös kertében, ki az Pápista igaz catholica Ekklesia* – BÁTORKESZI SZEGI Lajos munkája (RMK I. 1173) akár mintaként is tekinthetők.

1. A jezsuiták és Marosvásárhely a 18. század első felében

A Rákóczi-szabadságharc után Erdélyben is egyre hangsúlyosabban érvényesült a Habsburg uralkodók katolicizmust pártoló valláspolitikája. Ennek következtében a katolikusok és egyházuk politikai súlya is megnőtt: 1713-ban már a katolikus Kornis Zsigmond Erdély gubernátora, az erdélyi püspök (1713-tól a bárói rangra emelt Mártonffy György) pedig fontos világi-politikai szerepet is játszott: többek közt a Gubernium első tanácsosa volt, 1716-tól pedig az országgyűlésben képviselte egyházát (bizonyos esetben az országgyűlés elnöki tisztét is betöltötte).

A szerzetesrendek be- és visszatelepülése (már a 17. század utolsó évtizedeitől kezdődően), az egyházközségek és plébániák, valamint a katolikus iskolarendszer újjászervezése és kiépítése a katolicizmus erőteljes előretörését eredményezte a 18. század közepére, második felére.⁶

A katolikusnak megmaradtak hitbéli megerősítése mellett fontos célkitűzés volt más felekezetek híveinek megnyerése is a római egyház számára. E törekvésekben hatékonynak bizonyult a jezsuiták lelkes és eltökélt missziós tevékenysége Erdély-szerte, a század legelejétől Marosvásárhelyen is.

Az Endes István páter által vezetett jezsuita misszió 1702-ben kezdte meg munkáját a városban. Első feladata a Vásárhelyen 1556 óta nem létező katolikus oktatás újraindítása volt, majd a megszűnt katolikus intézmények, például plébániák újrászervezése, a katolikus hitélet felélesztése került sorra a városban és környékén.⁷

6 Az erdélyi vallásügyi helyzet alakulásáról, valamint a katolikus oktatás szerzetesrendek általi megszervezéséről a 18. század első felében részletes összefoglalást ad VARGA Júlia, *Katolikus közép- és felsőoktatás Erdélyben a 17. századtól a 19. század közepéig* (doktori disszertáció), Budapest, 2007, 102–108, <http://doktori.btk.elte.hu/hist/vargajulia/disszert.pdf>, utolsó letöltés: 2012. december 19; a vallásügyi rendeleteket és azok hatását az erdélyi társadalomra bemutatja: Kovács Kálmán Árpád, *A katolicizmus terjesztése az erdélyi protestánsok között az 1760–70-es években*, Egyháztörténeti Szemle, 2008/4, 3–10.

7 PÁL-ANTAL Sándor, *Maros-széki intézmények és pecsétjeik a XVI. századtól 1867-ig*, Marosvásárhely, Mentor, 2004, 100–101, 141–146; a folyamatról a 18. századot áttekintő összefoglalást ad (a marosvásárhelyi jezsuita missziótörténet adataira támaszkodva) MARTON József, *A marosvásárhelyi katolikus egyházközség története = Millenniumi megemlékezés. [...] Marosvásárhely 2000. április 7–8*, szerk. FINNA Géza, [Marosvásárhely], Juventus, [2000], 202–207.

A jezsuiták 1702-es letelepedése a városban nem teljesen előzmény nélküli, a szakirodalom szerint 1653-tól kezdve Marosvásárhely többször vándormissziók állomása is volt: GYENIS András, *Régi jezsuita rendházak: Központi rendi kormányzat*, [Budapest], Szalézi Művek, 1941 (Isten nagyobb dicsőségére, 4), 36.

1727-ben Antalfi János erdélyi megyéspüspök plébániai rangra emelte a jezsuita missziót⁸ (ez így is maradt a rend feloszlatásáig), és valamivel később elkezdődött a plébániai anyakönyvek vezetése is.⁹ A jezsuiták a keresztemelési, házasságkötési és elhalálozási adatok mellett a konverziókat (a katolizálásokat) is külön regisztrálták.

1731-től Marosvásárhely addig kizárólag reformátusokból álló városvezetésében egyenlő képviselőket kaptak a katolikusok. A városi tanács (*magistratus*) 6-ról 12 tagúra bővült, a reformátusok és katolikusok fele-fele arányban foglaltak helyet benne; a főbírói és albírói tisztséget a két felekezet tagjai felváltva töltötték be.¹⁰ A katolikus fél ezen jogainak érvényesítésében eleinte olyan gyakorlati akadályok merültek fel, mint az, hogy a városban nem volt elegendő számú megfelelő katolikus személy a tanácsosi és bírói tisztség betöltésére.¹¹ A jezsuita misszió tanító és térítő tevékenysége nagy szerepet játszott a felekezeti arányok módosításában. A konverziós anyakönyv, valamint a missziótörténet tanúsága alapján nem telt el év egy vagy több tucat regisztrált katolizálás nélkül;¹² a református források pedig megerősítő adatokat tartalmaznak: bár számokat nem közölnek, néhány eset kapcsán felháborodásukat fejezik ki a Főkonzisztóriumhoz írt leveleikben, valamint általánosságban panaszkodnak a jezsuiták általuk erőszakosnak, gyakran alattomosnak ítélt térítői módszerei ellen.¹³

8 MARTON, *i. m.*, 206.

9 A korszak kutatása szempontjából sok hasznos információt tartalmazó fennmaradt anyakönyvek lelőhelye: Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága (a továbbiakban: MarosNLT), Felekezeti anyakönyvek gyűjteménye, Római katolikus anyakönyvek, *Matricula Ecclesiae Parochialis Maros Vásárhelyiensis ab anno 1739 usque ad annum 1770 inclusive* (keresztemelési, házasságkötési, elhalálozási anyakönyvek: 1739–1770; konverziós anyakönyv: 1726–1769, bár helyenként teljes évekre kimaradnak a feljegyzések), a továbbiakban: *Matricula*.

10 Lásd PÁL-ANTAL, *i. m.*, 87–90, valamint Uő, *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai és polgárnévsorai*, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 28–42, különösen 30–33.

11 Így történt, hogy 170 évnél református városvezetés után az első katolikus bíró, Csapai Ferenc, egy közeli falusi birtokos lett. PÁL-ANTAL, *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai...*, *i. m.*, 30.

12 A missziótörténet: *Historia Missionis Societatis Jesu cum ingressu ejusdem in oppidum Siculicale M Vásárhely anno 1702 inchoata, et subsequiis continuata* (a továbbiakban: *Historia Missionis*). Lelőhelye: Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Marosvásárhelyi Gyűjtőlevéltára, Marosvásárhelyi főesperességi és plébániai levéltár.

Marton József a katolizálók évi átlagát a teljes századra vonatkozóan 20–30 főre teszi. MARTON, *i. m.*, 206.

13 Ami Marosvásárhelyet illeti, de nem csak onnan jöttek panaszok, éppen 1741-ben Jósza János páter erőszakos térítéséről érkezett beszámoló (amely szerint egy Béres Márton nevű személyt kényszerített katolizálásra, aki ittasan ígéretet tett ugyan neki), 1750-ben pedig Henter Mihályt vádolták azzal, hogy hasonlóképpen törbe csalta az ittas Béres

2. A patikárius és felesége

Schwartz Simon a 18. század legelején születhetett, lutheránus felekezetű volt, a plébániai anyakönyv feljegyzése szerint 62 esztendőskorában halt meg, 1765 végén.¹⁴ Nem marosvásárhelyi vagy környékbeli származású volt, mivel 1733-ban még mint „egy hajdan idegen gyógyszerész” hivatkozott rá.¹⁵ 1733-ban már patikát működtetett a városban,¹⁶ egy 1736-ból származó adat szerint az év március közepétől a jezsuitáktól bérelt patikahelyiséget évi 10 magyar forintért.¹⁷ Ez az első adat a jezsuitákkal való kapcsolatáról. A gyógyszerészettörténeti szakirodalom szerint feltehetően rokonságban állt az 1749-ben elhunyt Schwartz Sámuellel, aki a kolozsvári városi gyógyszer-tár első magántulajdonosa volt 1727-től kezdődően.¹⁸

Györgyöt, aki alá is írta a katolizálási nyilatkozatot, és bár józan állapotban meggondolta magát, a jezsuita börtönnel és pénzbírsággal fenyegette. A két ügy részleteit és lefolyását tartalmazó iratok lelőhelye: Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára, 1741/25, 1750/43.

14 *Matricula, Catalogus defunctorum*, 82b.

15 Dr. SPIELMANN J., LÁZÁR-SZINI Karola, Dr. ORBÁN J., *Adatok a marosvásárhelyi gyógyszer-tárak történetéhez*, Orvosi Szemle, 1969, 366.

16 1733-ban, majd 1736-ban is panaszt tett a Guberniumnál, mivel a város adófizetésre akarta kötelezni. 1733-ban, a levéltári adatok szerint, bérelt helyiségben dolgozott, a későbbiekre vonatkozóan azonban nem tudni, hogy tulajdonosa volt-e a gyógyszer-tárnak, vagy bérelte azt a várostól. *Uo.*, 366–367.

17 1736. ápr. 10. „[...] Apothecario D(omin)o Simoni Schwartz contractus in scripto traditus de officina nostra incolenda, a die 15. Martij, anni hujus, cujus annuum stipendium 10 fl. hung.” *Diarium Missionis Societatis Jesu Maros-Vásárheliensis Tomus II* (a továbbiakban: *Diarium II*), 135b. A bérlés időtartamáról nem tájékoztat a napló.

A három főlíkiótkötetből álló napló digitalizált változatát használtam (lásd a www.manuscriptorium.com honlapon, utolsó letöltés e digitális könyvtár anyaga esetében: 2012. december 19.). A kötetek lelőhelye: Román Nemzeti Könyvtár, Batthyaneum, Gyulafehérvár.

18 Dr. SPIELMANN, LÁZÁR-SZINI, Dr. ORBÁN, *i. m.*, 367; PÉTER H. Mária, *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2002, 63, valamint 15. Mindkét itt említett gyógyszerészettörténeti munka Schwartz Sándorként nevezi meg a kolozsvári gyógyszerészt, ennek keresztnéve azonban, a fennmaradt halotti kárta szerint Sámuel volt. Lásd *Panacea mortalitatis salus in Christo Jesu aeterna, qua jam in caelis perfruitur spectabilis atque generosus dominus Samuel Schwartz: in libera regiaq. civitate Claudiopolitana a multis retro annis apothecarius percelebris, vir bono publico natus*. CLAUDIOPOLI, Impres. per Josephum S. Pataki, Ao. 1749. Leleőhelye: a Román Akadémia Könyvtára, Kolozsvári Fiókkönyvtár, Halotti beszédek gyűjteménye, 24-es tétel. (A név téves említése Orient Gyula gyógyszerészettörténeti munkájára vezethető vissza, lásd *Az erdélyi és bánáti gyógyszerészet története*, Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1926, 187.)

A halotti kárta felsorolja Schwartz Sámuel legközelebbi hozzátartozóit, ezek között nem szerepel Schwartz Simon.

1748-tól haláláig katolikus részről városi tanácsosként (*senator*) működött,¹⁹ 1750-ben eladta patikáját és felhagyott a gyógyszerészi foglalkozással,²⁰ 1761-ben főbírói tisztségre pályázott – sikertelenül.²¹

A nemesi családból származó, kálvinista Karantsi Borbálával 1734-ben kötött házasságot Marosvásárhelyen,²² e házasságból nem származott gyerekek.

Az asszony életéről igen kevés tudható, 1769 elején még élt.²³ Férjével együtt 1741-ben katolizált.

A házaspár társadalmi kapcsolatainak ezutáni alakulására némi rálátást biztosít a katolikus keresztelési anyakönyv. Karantsi Borbála ebben keresztanyaként mintegy 30 alkalommal jelenik meg 1742 és 1769 között; ebből 10 alkalommal szerepel férjével együtt keresztszülőként.²⁴ Schwartz Simon felesége nélkül 4 alkalommal jelenik meg keresztapaként.²⁵ Több unitárius hitről áttért személy keresztanyjaként jelenik meg a patikáriusné,²⁶ férjével együtt egy alkalommal, 1744-ben keresztszülőként állnak egy unitarizmust elhagyó férfi mellett,²⁷ Schwartz Simon pedig tanúként többször is szerepel a plébániái anyakönyv katolizálásokat regisztráló lapjain.²⁸ Ezek a gesztusok katolikus hitük melletti elköteleződésük és buzgalmuk jelei voltak, amely jeleket el is várt tőlük, mint konvertitáktól, új közösségük.

19 Tanácsossá választásáról: *Diarium Missionis Societatis Iesu Marus-Vásárhelyensis*. [!] *Tomus III* (a továbbiakban: *Diarium III.*), 103a.

20 Dr. SPIELMANN, LÁZÁR-SZINI, Dr. ORBÁN, *i. m.*, 367.

21 PÁL-ANTAL, *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai...*, *i. m.*, 148.

22 „2. Junij copulaltatott Fekete Simon a’ patikárius Karantsi Borbálával.” MarosNLT, Felekezeti anyakönyvek gyűjteménye, *A Marus Vásárhelyi reformáta szent ekleziának olyan könyve melyben rendel le irattatnak es fel jegyeztetnek kik mikor copulaltatnak, kereszteltetnek, halnak s temetetnek*, 8b.

23 1769. január 19-én keresztanya, *Matricula: Baptizans*. Családjáról annyi feltételezhető, hogy az 1740-es évek táján Bethlenszentmiklóson élt.

24 *Matricula*: keresztelési anyakönyv. Ebben egy alkalommal mint D. Apothecarissa (1742. ápr. 15.), rendszerint azonban Barbara/B. Karancsi/Karantsi/Karáncsi stb. névváltozatokkal utalnak rá. Olyankor, amikor férjével együtt szerepelnek keresztszülőként, leggyakrabban csak a férje neve jelenik meg és a megjegyzés, hogy feleségével együtt keresztszülő.

25 Elképzelhető, hogy ennél valamivel több esetben is kereszteltek: a *Diarium III* 1744. április 19-én, húsvét második vasárnapján feljegyzí, hogy az épp frissen áttértek közül egyet, aki ariánus (unitárius) volt, a missziófőnök meg is keresztel, keresztszülőként pedig „Dadstantibus domino Apothecario et consorte ejusdem”, 60b. Ez a keresztszülőség nem szerepel a plébániái anyakönyvben.

26 A keresztelési anyakönyvben négy ilyen eset található.

27 Lásd 25. lábjegyzet.

28 A katolizálásokat nyilvántartó rész 1770-ig terjed, azonban kevés bejegyzést tartalmaz, gyakran hiányoznak teljes évek (az 1741-es is), és mindössze 3 levélnyi. *Matricula*, 104a–106b.

Azok a családok, amelyek keresztelni hívták őket, valamint azok a személyek, akikkel együtt szerepelnek keresztszülőként, a legtöbb esetben a városi elit tagjai voltak: a férfiak nagy részének nevét a katolikus tanácsosok között találjuk a keresztelés idején, vagy valamivel később.²⁹ Karantsi Borbálát özvegyként is keresztanyának hívják városi elöljárók gyerekeihez.³⁰

Minden bizonnyal a házaspár baráti kapcsolatairól árulkodik az a tény, hogy 1750 júniusa és 1767 októbere között Gyöngyösi György és Olajos Zsuzsanna hat gyerekénél voltak keresztszülők (az utolsó esetben már csak az özvegy). Gyöngyösi György személye nem azonosított megnyugtatóan, azonban elképzelhető, hogy rokonságban volt Gyöngyösi István katolikus tanácsossal.

A marosvásárhelyi jezsuita misszió naplója (*Diarium*) tanúsága szerint Schwartz Simon katolizálása után is jó kapcsolatot ápolt a jezsuitákkal, gyakoriak a bejegyzések arról, hogy ebédre vagy vacsorára volt hivatalos hozzájuk, halat küldött a pátereknek pénteki napon, vagy éppen az aktuális *pater superior* ebédelt nála többedmagával.³¹ Közéleti pályájának egyengetéséhez nyilvánvalóan szüksége volt a jezsuiták támogatására. Ugyancsak a naplóból tudjuk, hogy már 1744-ben másodikként szerepelt az épp megürült katolikus tanácsosi tisztség jelöltjeinek listáján. Akkor Michael Tillio szerezte meg a szavazatok többségét, 1748-ban azonban már Schwartzon volt a sor –

29 Egy bizonyos Nagy Ferenc és Halmágyi Zsófia leányainál 1752-ben keresztanya az aszszony, 1756-ban pedig férjével együtt keresztszülők (1758-ban a katolikus tanácsosok között szerepel Nagy Ferenc, lásd PÁL-ANTAL, *Marosvásárhely XVII–XVIII. századi jogszabályai...*, i. m., 108).

1750 novemberében Karantsi Borbála és Kelemen Zsigmond (az 1750-es összeírás Kelemen Zsigmond nevű városi tanácsost említ – lásd *Conscriptiones civitatis Maros Vásárhelyly 1750*, MarosNLt) együtt jelennek meg Carol Matzkin és Theresia Hamerin kislány keresztszülei-ként (Carol Matzkin azonos Macskin Károly gyógyszerésszel, aki abban az évben vásárolta meg Schwartz patikáját). Karantsi Borbála több alkalommal együtt keresztszülő Michael Tillio és Nagy Ferenc tanácsosokkal (pl. 1754. márc. 2-án, 1754. ápr. 2-án, 1763. dec. 14-én stb.).

30 Vajda László *centumpater* (1768. ápr. 15.), valamint Béla István *senator* (1769. jan. 19.) gyerekéhez, ez utóbbi esetben Göntzi János *senator* keresztapa társaságában.

31 Erre már katolizálása előtt is van adat – 1736. július 17-i bejegyzés szerint a D. Apothecarius ott vacsorázott (*Diarium II*, 150a) – vélhetően Schwartzról van szó, mivel a saját patikusukat csak egyszerűen az Apothecarius és Apothecarius noster megnevezéssel illetik a napló kötetiben. Ebédmeghívásokra lásd például: Schwartz patikárius halat küld és meghívást kap ebédre: 1744. szept. 11. (*Diarium III*, 65b), ott ebédel: 1743. júl. 12. (*Diarium III*, 49a), szept. 27. (52a), 1744. okt. 10. (66b), 1748. ápr. 15. (106b); 1742. január 21-én Schwartznál ebédelt a jezsuiták (*Diarium III*, 30b), hasonlóképpen 1745. február 28-án (72b), 1747. jan. 23-án (92a), 1748. január 19-én (104a) stb.

amint a naplóíró megjegyzi – a *pater superior* (1747-ben és 1748-ban Balog József) hathatós munkálkodásának köszönhetően.³²

3. A katolizálás

A házaspár katolizálását megelőző évre, 1740-re hiányoznak a naplóbejegyzések. A felekezetváltás szándékára vonatkozó első adat 1741. június 4-éről származik, az aznapi (vasárnap) bejegyzés megemlíti, hogy a lutheránus gyógyszerész továbbra is jár a katolikus ekléziába (azaz misére) és a konverzió jó jeleit mutatja.³³

A katolizálás folyamatában aktívan részt vevő jezsuita a *Diarium* alapján Jósa János.³⁴

Október 23-án, hétfőn, már a katolizálási szándék bejelentéséről értesít a napló: páter Jósa délben meglátogatta a patikáriust, aki feleségével együtt a katolikus egyházhoz való csatlakozásukon gondolkodott (27a). Másnap vendégül látta a missziós házban a gyógyszerészt, többek, mint például egy ferences szerzetes társaságában (27a). Még aznap délután, ugyancsak a missziós házban, meghallgatta a patikus és felesége gyónását és feloldozta őket (27b). Október 25-én, szerdán pedig a Szent Rozália-kápolnában fogadta az *Apothecarius* és felesége hitvallását (27b).

Október 27-étől egy másik kéz veszi át a naplóírást, bejegyzései sokkal szűkszavúbbak az eddigieknél. 1741-ben már nem említi többet a patikust, a következő adat róla 1742. január 21-éről származik, amely megjegyzi, hogy a jezsuiták aznap nála ebédeltek (30b).

A *Diarium* hallgat a Karantsi Borbála által a katolizálás érdekében megvívott személyes harcokról, az összefoglaló jellegű, éves bontású missziótörténet (*Historia missionis*) azonban mintegy példaként emeli ki az asszony személyét, és vallásváltoztatásának – katolikus szemszögből felépített – történetét. Az 1741-es évi beszámolóban a háztörténész a katolizálókról számot adva ezt írja:

„A katolikus egyház hajójába összesen húszan fogadtattak be [...]. Ezek között különösen említésre érdemes egy gyógyszerész a feleségével. Előbbi lutheránus, a nő pedig kálvinista. Minden követ megmozgattak [ti. a refor-

32 Az első jelölésről lásd *Diarium III*, 56b, a tanácsosi tisztség megszerzéséről: 103a.

33 *Diarium III*, 17a.

34 1741-ben a következő szerepkörökben tevékenykedik Marosvásárhelyen: *concionator festivus, confessarius domus, operarius, missionarius*. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I.*, VIII, Romae, Institutum Historicum S. I., 1994, 482.

mátusok] annak érdekében, hogy ezek az eretnekségben megmaradjanak. A nőt a kálvinista főkalózok, szomszédai, ismerősei és rokonai biztatással, ígéretekkel, fenyegetéssel igyekeztek eltéríteni szent szándékától úgy a nappali, mint az éjjeli órákban. Még távol lakó nemes szüleit is odahívták, hogy azok a szülői tekintéllyel, ígéretéssel, fenyegetéssel és a legsúlyosabb szitkokkal térítsék el lányukat a katolikus hittől. Minden próbálkozásukat szerencsésen megakadályozta a misszionárius atyák igyekezete. És valóban, a mindenfelől oly sok támadással sújtott nő, ha a predicator, akivel otthonában találkozott, érthetően megmagyarázta volna a hitre vonatkozó kétséges dolgokat [...], megmaradt volna az eretnekségben. Ám mivel az éles elméjű nő észrevette, hogy csak üres szavakkal traktálják, próbára téve a nehézségektől, az igaz hit horgonyát férjével szerencsésen megragadta a mieink hatalmas örömrivalgása, a más hitűek nagy méltatlankodása közepette.”³⁵

A rendtartományi *Litterae annuae* 1741-ben, Marosvásárhelyről szólva szintén érdemesnek tartotta megemlíteni az esetet, a patikáriusné erőfeszítéseit hangsúlyozva.³⁶

Természetesen nem egyedi esetről van szó, a jezsuiták tevékenységének sikerességét illusztrálандó sok más katolizálást is bővebb leírásra érdemesnek talált különösen a *Diarium*, míg a missziótörténetben (ami inkább tömör

35 „Ad Ecclesiae Catholicae navem accepti sunt universim viceni, ex quibus Calvinii octo, Luthericolae sex, Ariani duo, apostatae a fide duo, schismatici duo.

Hos inter singulariorem meretur memoriam pharmacopola sua cum conjuge, hic Luthericolo, illa Calviniana, ad hos in haeresi retinendos lapis omnis motus est, et quidem illam archipyrae Calvinistici, vicini, noti, cognati hortationibus, pollicitis, minis in diurnis modo sed nocturnis etiam horis a sancto proposito revocare studebant, advocati remotioribus ex locis nobiles ejusdem parentes qui auctoritate paterna, promissis, minis, maledictisque gravissimis filiam a fide catholica revocabant, sed horum conatus omnes feliciter. Patrum missionarioru(m) industria dissipabat. Et vero tot undique pugnis impetita, si praedicans quem domi suae convenerat ad fidem attinentia apte enodasset dubia, et bonae mulieris menti fecisset satis, futurum erat ut in haeresi remaneret, at quoniam sagax mulier verba sibi dare inania viderat (244.) facta superior difficultatibus, firmam orthodoxae fidei anchoram cum marito feliciter apprehendit, quanto nostratium plausu, tanta haeterodoxorum indignatione.” *Historia Missionis*, 243–244.

A fordítást és a latin szöveg eredetivel való egybevetését ezúton is köszönöm Takács Leventének.

36 „Vásárhelyen a városi patikárius feleségével együtt – kiváló asszony – a lelkipásztorok, rokonok, atyafiak ellenkezése mellett az eretnekségtől megvált a templomban. És bizonyosan nem állt volna meg a katolikus ügy további terjesztése a mieink által, ám ahogy sem lehetett feltüzelni az előljárókat, hogy a hit szentségtörő elhagyói ellen hatalommal fellépjenek.” (Ford. Takács Levente.) *Litterae annuae provinciae Austriae Societatis Iesu a. 1741. Historia provinciae Austriae Societatis Iesu ad annum Christi M.DCC.XLI*, 51. Lelőhely: Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung: Handschriften, Cod. 12135. (A jezsuiták által is szorgalmazott aposztáziarendelet majd csak 1751-ben lépett érvénybe.)

tematikus beszámolókat kívánt meg) szokatlanak számít egy ennyire részletes leírás.³⁷

4. A patikáriusné levele és szövegkörnyezete

A marosvásárhelyi reformátusok reakciójáról további adat nem ismert a fentebb említetten kívül, a megjelent katolizálási iratot azonban nem hagyták szó nélkül kolozsvári hittestvéreik. A korábban már hivatkozott református válaszok egyike valószínűleg Kolozsváron vagy környékén készült, és a kolozsvári jezsuita háztörténet is szentelt egy gúnyolódástól sem mentes hangvételű bekezdést a *Levél* terjesztése által keltett indulatok bemutatásának: a reformátusok közül többen, elolvasva annak érvelését, magukba fogadták a katolikus szentséget, és talán emiatt, egy prédikátor egyenesen megtiltotta a nyomtatvány olvasását.³⁸

A kisnyomtatvány két részből áll. Az első, terjedelmesebb rész tartalmazza a Krisztusba öltözött Beatrix aláírású, 1741-ben keltezett levelet, amelyet, a címlap tanúsága szerint, a katolikusok által már meggyőzött asszony írt édesanyjának. A második részben, a 30–33. lapokon a keresztény olvasóhoz szól egy magát meg nem nevező személy, követendő példaként mutatva fel „ezen üdvösség szomjúhozó Aszszonyságot”, kitartó igazságkeresését, folyamatos könyörgését, böjtölését. A második bekezdés már szűkíti a megszólított olvasók körét: a „Te keresztény Akatolikus Olvasó hasonlóképpen cselekedgyél” felszólítás után a megtéréshez (katolizáláshoz) vezető lépéseket részletezi és azok megtételére biztat.

4.1. Szerzőség

Bár a nyomtatvány szövege végig fenntartja az asszony szerzőségét, nem valószínű, hogy legalább annak végső formába öntésénél ne segített volna egy teológiai képzettséggel és nagyobb írói tapasztalattal rendelkező személy. A levélre érkező, több másolatban is fennmaradt egyik református válasz³⁹ tudni véli, hogy a szerző Kattics Mihály jezsuita, a kiadás támogatója

37 Az esetek leírása attól is függ, hogy az aktuális naplóíró milyen részletességgel kívánt beszámolni a páterek napi tevékenységéről és eredményeiről. Például az 1736–38 közötti évekből különösen sok adat maradt fenn – gyakran név szerint örökítve meg a katolizálókat. Lásd *Diarium II*, 126a, 143b, 182a–183b, stb.

38 *Hist. SJ Claudiopoli*, 499.

39 A kéziratos vitairatokról lásd a 4. jegyzetet. Az Ms. R. 1115 jelzetű kézirat a *Reformatus és Reformata Olvasót* megszólítva ezzel kezd: „Ki tanulván, hogy ezt a Levelet melyre én itt

pedig Toroczkai György.⁴⁰ Ez az állítás óvatosan kezelendő, mivel 1741-ben és 1742-ben több kiadvány is megjelent a kolozsvári akadémiái nyomdában, amely kapcsolatba hozható Kattics, és egy esetben Toroczkai névvel, és megtörténhet, hogy a református válasz készítője összemosta a különböző könyvekről szerzett információkat.

Kattics Mihály (1683–1756) a marosvásárhelyi misszióban két alkalommal is teljesített szolgálatot, először 1731–34, majd 1739–41 között, 1742-től (tulajdonképpen már 1741 novemberétől) 1745-ig pedig Kolozsváron működött.⁴¹ A marosvásárhelyi *Diarium* adatai szerint páter Kattics hitoktatásra, valamint a *Bibliotheca Catechetica* kurátori feladatára kapott megbízatást Kolozsváron.⁴²

Irodalmi tevékenységére nincs egyértelmű bizonyíték, de úgy tűnik, több könyv kiadásának elősegítésében is szerepet játszott. A marosvásárhelyi *Congregatio Agoniae Christi* (Krisztus Haláltusájának Társulata) irányítójaként 1741 augusztusában 40 rajnai forintra szerzett ígéretet Toroczkai

Választ tettem PATER KADITS (: ez előtt M. Vasarhelyi most Kolosvári Jesuita :) irta és nyomtattatta ki az Ur Torotzkai György uram Költségével [...]”. Az Ms. R. 1421-es másolat majdnem szóról-szóra egyezik a fentebbiel, az Egyetemi Könyvtárban található Ms. 452 azonban így fogalmaz: „Jésuita Pater Kádits fordította-el Religiojától ezt az Asszonyt, kinek rút Kurva híre forog fenn; vélem én, hogy a’ Levélnek Secretariussa-is ez a’ Jesuita vólt. Iratott e’ Levél majd illendő emberséggel s úgy tanúltam-ki hogy Torotzkai György Ur adott költséget a’ Ki-nyomtattására.”

40 Torockószentgyörgyi Toroczkai György, akinél a jezsuiták többször is megfordultak Marosszentkirályon.

A *Historia Missionis* 1740-es évi beszámolójában leírja (p. 239), hogy Toroczkai halott felesége fölött pompás búcsúztatót tartottak, majd a holttestet elvitték Torockószentgyörgyre, a Toroczkai család ősi birtokára, ahol újabb búcsúztatás történt. Nem kétséges tehát, hogy arról a Toroczkai Györgyről van szó, aki torockószentgyörgyi birtokán a ferenceseket is jelentősen támogatta.

41 Pályájáról: Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773)*, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987–1988, II, 690, Michael Katich.

Feladatköre 1741-ben, Marosvásárhelyen: *catechista templi, praeses congregationis Agoniae, historicus et confessarius domus, iuvat in concionibus et missionibus, operarius, consultor tertius*; 1742-ben, Kolozsváron: *praeses congregationis Agoniae, catechista et missionarius hungaricus, habet curam bibliothecae, Montis Calvariae, carcerum et hospitalis, operarius hungaricus*. Lásd Lukács, *Catalogi personarum ...*, i. m., 482, 493.

A *Diarium III* jelzi, hogy Kattics már október végén búcsút vett és Kolozsvárra utazott: okt. 18-i és 20-i bejegyzések, 27a.

Hitterjesztés iránti elkötelezettségét jelzi egy, az 1744-es működéséről szóló kis beszámoló arról, hogy a hitoktatás kedvéért milyen leleményesen (ajándékokkal) gyűjtötte egybe a kolozsvári cigánygyermekeket is, lásd JÁNOSI, i. m., 20 (forrása az osztrák rendtartomány 1744-es *Annuae Litterae*-je).

42 *Diarium III*, 26a (1741. okt. 6).

Györgytől egy, a társulat számára kiadandó könyvecskére.⁴³ Az összeget minden biztonnal meg is kapta, mivel a *Historia Missionis* még az 1741-es évben jelzi (p. 244), hogy a társulat könyve⁴⁴ már sajtó alatt van az említett új nagylelkűségének köszönhetően.

Egy másik kiadvány esetében csak valószínűsíthető mecénásszerző szerepe. A marosvásárhelyi háztörténet ugyancsak az 1741-es évben, a hitterjesztés előmeneteléről beszámoló részben kitér arra, hogy számukra előnyös módon az újonnan kiadandó kegyes könyvek gondozására őket (azaz a marosvásárhelyi jezsuitákat) kérték fel, amit lelkesen el is vállaltak, mivel a katolikusok közé vegyülve élő eretnekek nagyarányú megtérése volt remélhető azoktól a kiadványoktól; a feladat végrehajtásában pedig annyira jutottak, hogy az egyik könyv már sajtó alatt is volt Kolozsváron, gr. Kornis Ferenc hitvesének (Petki Zsuzsanna, megh. 1750) jámbor költségén.⁴⁵ A jámbor költség megszerzése talán ismét Kattics személyéhez köthető: a *Diarium* 1741. augusztus 16-án feljegyzi, hogy gróf Mikes István feleségének társaságában két Petki úrhölgy is megérkezett a missziós házba Kattics meghívottjaként.⁴⁶

43 „P. Kattics in [Maros]Sz. Király excursit cum missa ad D. Georgius Toroczky, qui liberaliter pro vulgando Cong[regationis] libello 40 Rh. flos. promissi, [...]” *Diarium III*, 22a, 1741. aug. 6.

44 E kiadvány nem azonosítható be teljes bizonyossággal. Fennmaradt egy 1742-ben, a kolozsvári jezsuita akadémia nyomdájában készült, a kegyes halál témájával foglalkozó munka: *A' Halalrol való mindennapi emlékezes, és a' Szerencsés kimúlás meg-szerzésire alkalmaztatott üdvösséges fohaszkodások*. Kolosváratt az Akadémiai bötökkel Becskerek Mihály által 1742. PETRIK VII, 193. A keresztény olvasóhoz szóló ajánlás elárulja, hogy a kötet Ptolemei János (Giovanni Battista Tolomei, 1653–1726) jezsuita által írt imák fordítását adja az olvasók kezébe.

Témája szerint e kiadvány tökéletesen beleillik a marosvásárhelyi Agónia Kongregáció érdeklődési körébe, de hogy e könyvecske lenne az említett „libellus congregationis”, megkérdőjelezi az a tény, hogy latin nyelvű kiadása, amelyet a magyar fordítás elkészítője használt (a két szöveg gyakorlatilag egyezik), csak 1742-ben jelent meg (*Quotidiana mortis memoria et preces ad impetrandam bonam mortem* [...], [Viennae Austriae], [1742]).

Ismert ugyan egy korábbi latin kiadás is (*Preces quotidianae ad impetrandam bonam mortem*, Romae, Bernabò, 1713), ennek azonban némileg eltérő a címe a magyarétól, és terjedelme is kisebb. A kiadásokról lásd Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Bruxelles–Paris, O. Schepens–A. Picard, 1898, VIII, col. 87.

Fordítóként Kattics személye gyanítható, mivel Marosvásárhelyen 1741-ben, Kolozsváron pedig 1742-ben és 1743-ban ő volt az Agónia Kongregációk irányítója.

45 „Com[m]odum accidit ut recudendorum piorum libelloru(m) cura nobis offeret(ur) haec eo avidius a nobis acceptata e(st), quod ex illorum vulgatione magna animorum conversio inter Catholicos haeticis mixtos n(on) vane speretur, libellorum unus jam sub praelo e(st) Claudiopolitano, piis impendiis conjugis C. Francisci Kornis.” *Historia Missionis*, 246. (Az átírást és fordítást ellenőrizte Gálfi Emőke. Ezúton is köszönöm neki.)

46 *Diarium III*, 23a. A napló további részletet nem közöl. Megjegyzendő, hogy gróf Mikes István és felesége, Petki Rozália, maguk is vallásos kiadványok támogatói (lásd *Officium S. Antonii Paduani* [...], Conv. Csík, 1747. PETRIK VII, 370).

Ez a nem mindennapi látogatás éppen a könyvkiadás támogatásával lehetett kapcsolatos, amennyiben a naplóíró által említett Petki hölgyek közül valamelyik Petki Zsuzsanna. A hitelesítést és az eretnekek nagyarányú megtérítését célzó könyv bizonyára a már 1741-ben megjelent *Az Isten igéjében fundáltt világos igazságnak paisa* című írás, amely, címlapja tanúsága szerint, egy jezsuita pap munkájának, valamint egy méltóságos asszony istenes költségének köszönhetően jelent meg.⁴⁷ Nem bizonyítható, hogy az akkor Marosvásárhelyen szolgáló három jezsuita közül épp Kattics Mihály volt az, aki ezt a magyar nyelvű könyvet összeállította, de talán nem véletlen, hogy új állomásán, Kolozsváron a *Bibliotheca Catechetica* sorozat gondozását is feladatul kapta.

Bár a források nem utalnak Kattics szerzőségére a katolizálásról szóló levél esetében, a fentebbi adatok valószínűsítik, ilyen minőségben is számolhatunk személyével.

4.2. Előzmények, argumentáció és a megindítás módszerei

A patikáriusné levelében a katolizálást alátámasztó teológiai argumentumok nem követelnek különösebb tudományos jártasságot, azonban az érvelés felismerhető forrásai bizonyos tájékozottságot feltételeznek a katolikus hitvédelmi irodalomban a szerző részéről.

A katolizálást indokló írások (ahogyan a hitviták is) a 17. század első felétől gyakorlatilag ugyanabból a cáfolhatatlannak, jól beváltak tekintett érvehalmazból választanak, nagyobb vagy kisebb részletességgel, több-kevesebb teológia kifejtéssel, különböző szintű teológiai tudást igénylő forrásbázisra hivatkozva. Bár szinte közkincs-/közhelyszámba menő érvekről van szó, jelen esetben bizonyíthatóan körvonalazható két forrás. Az egyik a fentebb említett, 1741-ben megjelent *Világos igazságnak paisa*, a másik pedig, az érveket tekintve valamivel kevésbé, formailag, valamint a katolizálás lelki folyamatának bemutatásában viszont annál inspiratívabb *Nyolcz okok*, Pázmány Péter először 1631-ben megjelent, *Bizonyos okok*⁴⁸ című munkájának a szerző neve nélküli újrakiadása. Ez utóbbit Kolozsváron 1736-ban és 1738-ban is

47 Mivel a könyv már 1741 vége felé sajtó alatt volt, könnyen elképzelhető, hogy még abban az évben kijött.

Az Isten Igéjében fundáltt VILÁGOS IGAZSÁGNAK PAISA, *Melly az Igaz Hitnek oltalmazására, mind azok ellen, kik azt ostromolják, Most a' Magyar Híveknek kezekbe adatik Egy JESUS Társaságabéli Papnak munkája, és Egy Méltóságos Asszszonynak Istenes költsége által.* Nyomtatott Kolozsvárat az Akadémiai bötükkal Feij András által 1741. Esztendőben. PETRIK II, 237 A továbbiakban: *Világos igazságnak paisa*.

48 *Bizonyos okok, mellyek erejétül viseltetven egy fő ember az uj vallások töreiből kifeszlet, es az romai ecclesianak kebelébe szállott.* Posonban, 1631, RMNy 1511.

kiadta az akadémiai nyomda, sok példányt juttatva a marosvásárhelyi miszióknak is.⁴⁹

Kattics Mihály mindkét írást igen jól ismerhette, sőt, ezek a katolizálást fontolgató asszonyhoz is eljuthattak az ügyben minden támogatást megadni kívánó jezsuitákon keresztül.

A *Világos igazságnak paise* egy tudatosan közérthetőségre törekvő, minden olvasóréteg számára befogadható elméleti és gyakorlati útmutatás.⁵⁰ Ennek negyedik része (*Rövid summája azoknak a fontos okoknak, melyekre nézve kiki bátorságosan meg-maradhat katólikusságában, vagy katólikussá lehet*, pp. 121–130) az, amelynek szinte gyakorlati applikációjával találkozunk a *Levél* olvasása során.

A továbbiakban röviden bemutatom Karantsi Borbála katolikus hitre térésének „győzhetetlen” okait, jelezve azt is, hogy melyek jelennek meg a fentebb említett, forrásnak tekintett munkákban: 1) a református egyház szertartásainak folytonos változása (a hitbéli dolgokban való állhatatlanságot sérelmezi);⁵¹ 2) a református egyház újkeletűsége (ami által nem is lehet igaz

A 17. század folyamán több kiadást is megért, és ezek a kiadások rendre újabb válaszokat is kaptak református részről. Sőt, a Pázmány neve nélkül és *Nyolc okok* címmel 1725-ben megjelenő kassai kiadásra is érkezett (kéziratban maradt) református válasz. Korabeli kiadásairól, hatásáról és a református válaszokról lásd HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Universitas, Bp., 2008 (Res Libraria II), 124.

49 A kiadásokról: PETRIK VII, 394, illetve PETRIK V, 380. 18. századi kolozsvári kiadásai gyakorlatilag változatlan szöveggel közlik újra Pázmány munkáját. Dolgozatomban az 1738-as kiadásra hivatkozom.

A kolozsvári nyomda látta el missziós munkájukhoz nélkülözhetetlen kiadványokkal a marosvásárhelyi jezsuitákat is; a *Diarium II* 1736. okt. 4-i bejegyzése (162a) említi, hogy a kolozsvári tipográfia az „*8. causae conversionis*” című munkából, valamint még 4 más műből összesen 200 példányt küldött.

50 A kegyes olvasóhoz szóló rövid bevezetés jelzi, hogy bár nagy számban bocsátatnak ki jól fundált hitvédelmi munkák, azok a községhez ritkán jutnak el, vagy sokaknak nincs idejük azokat olvasni, így a magát meg nem nevező jezsuita fordító, egyben a kötet összeállítója jónak látott ezúttal egy rövid summát szereztetni, amelyben a hit kérdései világosan feltétetnek és megválaszoltatnak. A könyv a katolikus hitre térítéshez, valamint az abban való megmaradáshoz szükséges érveket foglalja össze; öt nagyobb részből áll, a végén pedig egy rövid katekizmus is található. 1. rész: *Mint kelljen a' derék ostromlásokat vissza vetni*; 2: *A' hit ellen-való minden-féle ostromlások el-fordításának rövid módja*; 3: *Miképpen kelljen azoknak meg-felelni, kik beszélgetésnek, vagy bővebb taníttatásnak okáért el-éhozzák hittől-való idegenségeket*; 4: *Rövid summája azoknak a' fontos okoknak, melyekre nézve kiki bátorságosan meg-maradhat katólikusságában, vagy katólikussá lehet* – ennek végére kapcsolódik egy hosszabb meg egy rövidebb szövegű vallástétel, a katolizálók által elmondandó hitvallás; 5: *Jó-akaratú Katólikus Tanács-adó*. Az az: *A' Lutherános, és Cálvinista Vallásnak okosság-szerint-való megfontolása*.

51 Érvelése kiindulópontjaként egy 107 éves református könyvre hivatkozik, amelyet kitaróan tanulmányozott, és amely olyan szertartások, cselekedetek gyakorlását írta elő az

egyház, hiszen az Krisztus óta látható és el nem rejtett – p. 7; *Nyolcz okok*: p. 11; *Világos igazságnak paisa*: p. 122); 3) a prédikátorok közti egyet nem értés a hit bizonyos kérdései kapcsán (p. 10, p. 24; *Világos igazságnak paisa*: p. 122), sem a reformátusok, sem az evangélikusok, sem pedig az unitáriusok hite nem bizonyítható a Szentírásból (hanem csak saját fejükben költött magyarázatokból – pp. 12–13; *Nyolcz okok*: p. 17; *Világos igazságnak paisa*: pp. 123–124), míg a katolikusoké igen; 4) a Szentírás megcsonkítása vagy megtoldása a protestánsoknál (p. 16; *Világos igazságnak paisa*: p. 124); 5) a katolikusok ellen terjesztett rágalomok és hazugságok (hogyan azok imádják a képeket és a szenteket stb., pp. 17–19; *Nyolcz okok*: pp. 62, 64–66; *Világos igazságnak paisa*: p. 122); 6), hogy a magyarok a pogányságból a katolikus hitre tértek (p. 21; *Világos igazságnak paisa*: pp. 129–130), 7) és a szent királyok (István, László), akiket a reformátusok is szentnek tartanak, a katolikus hitet vallották (pp. 21–22; *Világos igazságnak paisa*: pp. 122–123).

A teológiai érvek mellett a jezsuiták életpéldája is meggyőző tényezőként szerepel: az egy akol és egy pásztor gondolatát meg sem próbálják megvalósítani a reformátusok, míg a katolikusok (különösen a jezsuiták) missziókat tartanak messze földön, és komoly erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy Krisztus aklába tereljék a népeket (pp. 14–15).

Az érvelés alátámasztására kizárólag szentírási hivatkozásokat használ a szerző (amint a *Világos igazságnak paisa* is hangsúlyozza, a Bibliából való bizonyítás a protestánsok elleni leghatékonyabb fegyver). A katolikus, Káldi-Biblia szövegét használja, hivatkozásai pontosak (mindössze pár hely esetében nem szó szerinti), zsoltárhivatkozása a katolikus számozás szerint történik.

Az értelmet megvilágosító teológiai érvek mellett a lélekben változást hozó folyamatokat is részletezi a levél szerzője. A katolizálási folyamat, akárcsak a *Nyolcz okok* főemberénél, a könyvek olvasásának szeretetével és a hit dolgai iránti érdeklődéssel kezdődik, valamint azzal, hogy kérdéseire nem kap kielégítő választ a megkérdezett prédikátoroktól, és pár mozzanat kivételével ugyanazt az utat járja be.

akkori egyháznak, amelyeket a 18. századi református egyház már kárhoztat (több ünnep megtartása, processziójárás templomszentelés alkalmából, térdhajtás Jézus neve halálán, a betegeknek azonnali kívánságukra való úrvacsora adás stb.), *Levél*, 3–5. A 107 esztendő könyv minden bizonnyal Samarjai János irénikus szellemű agendája (*Az helvetiai vallason levő ecclesiáknak egyhazi ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske*, Lócse, Brever, 1636, RMNy 1654); ebben megtalálható a levél szerzője által példaként említett összes eset – természetesen nem mindig éppen olyan értelemben, ahogyan azt a katolizáló bemutatja.

Az üdvözülés tudatos keresésére, a túlvilági boldogság biztosítására, evilági boldogtalansága sarkallja. Evilági boldogtalanságként gyermektelenségét értelmezi.⁵²

A hitbéli kételyeire, kérdéseire kapott, számára nem kielégítő magyarázatok annál alaposabb keresésre ösztönzik. Sok alázatos könyörgés, fohászzkodás, böjt és könnyezés vezetett oda, hogy lelke felismerje Isten akaratát. A katolizálás folyamatában aktív igazságkereső asszonyt a Szentlélek vezérelte a katolikus hittől való irtózástól annak szeretetéig.⁵³ A levélben bemutatott lelki folyamatok a trienti zsinat megigazulástanának megfelelőek, az isteni kegyelem működésének, elfogadásának és az azzal való élésnek gyakorlati illusztrálásai.⁵⁴

Narratívájában még a már igaznak hitt vallás felvállalása előtt fontosnak tartja férjét kimenteni szüleinél a befolyásolás felelőssége alól. A levél beszámolója szerint külön-külön, egymás gondolatát nem ismerve jutottak, gyakorlatilag egy időben, ugyanarra a szándékra, a katolikus vallás felvételére. Akár szimbolikus mozzanatként is felfogható ez: bár házasságuk evilági életükben nem termett gyümölcsöt, tudta biztosítani a túlvilági élet gyümölcsét (p. 23).

52 „Gondólám azomban, hogy nékem ebben a’ rosz világban semmi gyönyörűségem nincsen; mivel az Isten gyermeket sem adott; azért hogy a’ más világon-is örökké boldogtalan ne legyek, el-tökélém magamban, hogy bizony, a’ mennyire az én vékony elmém fel-éri, végére megyek ennek a’ dolognak.” *Levél*, 6.

A korban a gyermektelenség, meddőség nem könnyen viselhető sors volt egy asszony számára, gyakran bélyeg is. Az anyaságról, valamint a gyermektelenségről való gondolkodásról a korabeli Erdélyben lásd Andrea FEHÉR, *The Lord my God Has Given my Wife a Child: Childbirth in 18th-century Transylvania = Institutional Structures and Elites in Sălaj Region and in Transylvania in the 14th-18th Centuries*, ed. András W. Kovács, Cluj-Napoca, Romanian Academy Center for Transylvanian Studies, 2012 (*Transylvanian Review*, vol. XXI, supplement no. 2), 222.

53 „En mindazáltal elsöben azt gondolám, hogy az Isten csak próbálgat, és kísért engem azzal, azért éjjel, és nappal szüntelen könyörgöttem néki, hogy ha kísértet, vegye-ki szivembül: de mentöl többet imádkoztam, annál inkább bé-nyomta Isten azont az én szivembe.” *Levél*, 26.

54 A zsinati határozatok a megtérő és megkeresztelkedés előtt álló bűnösökről beszélnek, de ugyanez vonatkozik az eretnkséget elhagyókra, azaz a katolikus vallásra áttérőkre is – a keresztelés végső mozzanata kivételével: a bűnös embert az isteni kegyelem indítja és segíti saját bűnösségének felismerésére; Isten a Szentlélek megvilágítása által érinti meg a bűnös szívet, aki befogadja (vagy nem) az isteni sugallatot, felismeri és megvallja bűnös voltát, „bízik Isten Krisztusra tekintő kegyességében – elkezdni szeretni Istent, minden igazság forrását – utálattal fordul szembe a bűnnel – kereszttség előtti bűnbánatot tart – a keresztiséget kéri – előterjeszti elhatározását az új élet kezdésére és Isten parancsainak megtartására.” A trienti zsinat megigazulástanáról részletesen lásd Puskás Attila, *A kegyelem teológiája*, Bp., Szent István Társulat, 2007, 133.

A levél utolsó lapjai igen érzékletesen mutatják be az asszony igazságkeresését és eközbeni lelki küzdelmeit (mindvégig hangsúlyozva, hogy az Istentől kapott sugallatok hatására cselekszik); az igaz hit megtalálásának folyamatát a szinte kötelező elemnek minősülő könyörgés, tépelődés, könnyezés, imádkozás, a katolikus tanoktól való kezdeti irtózás (a testi jelekben is megmutatkozó erőteljes lelki hatások) által írja le a szerző. Az isteni kegyelem hatása végül annyira erősen érvényesül lelkében, hogy annak már ellen nem állhat, mint írja: „a’ lelkemen semmi-képpen erőt nem vehetek, és az ösztön ellen továbbá nem rúgóldozhatom” (p. 23). Kéri anyját, hogy ne nehezteljen vallásváltoztatása miatt, és ne szomorkodjon a felett, hogy döntése következtében esetleg kárhozatra jut leánya, mivel ő már ismeri üdvözítő Istenét, akinek igazságosságával nem fér össze, hogy elveszejtsen valakit, akit ő maga ösztönzött a katolikus hit szeretetére (pp. 24–26 [25]). Zárásképpen a megtérő teljes Istenbe vetett bizalmát tanúsító monológja olvasható.

E drámai zárás a katolizáló döntése melletti védőbeszéd, amelynek Isten a címzettje; túlmutat a korábban felsorolt kötelező elemeken, személyessé teszi a megtérés élményét. Ugyanakkor nézőpontja meglepetésként is hat: e hipotetikus szituációban (az utolsó ítélet napja) felmerül a katolizálás miatti elkárhozás lehetősége, amelyet azonban a beszélő Istenbe vetett hite és végtelen bizalma alapján mint lehetetlent azonnal elutasít.

„Immár ha még-is kárhoztatna engem, méltán azt mondhatnám az ítélet napján-is: Uram csak veled bizonyítok, mennyit bőjtöltem, könyörgöttem, sokszor könnyhullatásommal essedeztem te előtted, minden világi gondolatomat el-hattam, és csak egyedül a’ te útaidat kerestem, nem a’ világi haszonra, hanem egyedül a’ te tetszésedre, és üdvösségemre néztem; mégis most hitemért kárhoztatsz engem. Hol Uram a’ te igasságod? ki arra kötéd magadat, hogy jó lelket adsz a’ téged kérőknek: [...] Imé én téged mennyit kértelek, még-is nékem meg-nem adtad az igasságnak lelkét! Hol Uram a’ te igasságod, ki azt fogadád, hogy a’ ki hozzád mégyen, el-nem veted? [...] Imé én hozzád mentem, még-is tölled, örök Igasságtól el-vetettél engem. Hol Uram a’ te irgalmasságod, a’ ki mint jó Pásztor az egy el-tévelyedett, és tölled el-futott juhocskáért a’ kilenczven kilenczet el-hagyád, és azt hegyen, völgyön ki-mondhatatlan sok fáradságokkal kereséd, fel-találván vállaidra vévéd, és nagy örömmel az akolba vissza vivéd: Imé én nem tölled, hanem hozzád futottam; nem vártam, hogy engem keress, hanem a’ te kegyelmedtől segítettven én Téged kerestelek, még-is a’ te aklodba, a’ te juhaid közzé nem fogattál engem! Saulust, midön ellened dúlt, fúlt, magadhoz vonád, éngem,

midőn utánnad futottam, magadtól el-kergettél, és végtére már az örök kárhozatra üztél. Hol Uram hát a' te irgalmasságod? ha meg-csalattam, te csaltál-meg engem: mert a' te igéretidben hivén, és bizván csalatkoztam-meg. De tudom, hogy az nem lészen: mert tudom, kinek hittem."⁵⁵

E záró részlet retorikai hatását a megszokottól, várttól való eltérésből fakadó feszültség váltja ki: ezt egyrészt a hipotetikus szituáció és a valóság (azaz az ítélet napján kárhozatra ítéltetés és a katolizáló üdvözülésbe vetett rendíthetetlen hite) szembehelyezésével, másrészt az idézett példázat megfordításával (itt elsősorban nem a pásztor keresi az elkóborolt juhót, hanem a juhocska tesz erőfeszítéseket az indító kegyelem elfogadása után) éri el a szerző. A *Levél* első felében található argumentumok az értelem meggyőzését szolgálták; a fentebbi rész, a benne foglalt erős indulatokkal, a szenvedélyes kérdésekkel, felkiáltásokkal az érzelmek megindítására törekszik.

A teológiai érvek szintetizálása, a fogalmazás gördülékenysége és a keresés, a tépelődés, az Istennel való képzelt dialógus drámaiságában rejlő lehetőség kihasználása mindenképpen egy teológiában és tollforgatásban jártas személy szerzőségét, vagy a szöveg véglegesítésében való közreműködését feltételezik. E személy, igen jó érzékkel, fontosnak tartotta azonban kiemelni, hogy egy nő tépelődéseiről, igazság- és üdvösségkereséséről van szó. A meggyőzés hatékonyságát bizonyára növelte, hogy egy gyenge, sérülékeny aszszony példáján keresztül mutathatta be a megigazuláshoz vezető utat és az üdvösségkeresés sikerességét.

A teológiai érvek világos kifejtése, valamint a lelki folyamatoknak az eddig ismert példáknál jóval kidolgozottabb ábrázolása, különösen a drámai zárás, vélhetően nem hagyta érintetlenül a célközönséget. Hatásáról számszerűsíthető adatok nem maradtak fenn, azonban, hogy olvasmányként eljuttottak a megszólítani kívánt protestánsokhoz is, bizonyítja a református válasz szerzőjének előszava: a „szép értelmű Aszszony ember atyánkfiai kezi-be” akadt levelet meglátva érezte szükségét az arra való válaszírásnak.⁵⁶

55 *Levél*, 26–28.

56 Ms. R. 1421, 3b. A válasz az argumentációt veszi figyelembe, a teológiai érvek cáfolásával kívánja semlegesíteni a *Levél* hatását.

Abstracts

ANDRÁS BALOGH F.: "That It May Be Able to Withstand the Turks."
Early 16th Century German Pamphlets with a Hungarian Reference

The spreading of printing accidentally coincided with the Turkish wars that greatly preoccupied the German general public. This made the inhabitants of the Holy Roman Empire quickly aware of one of the hottest areas of war, Hungary. The polarized, or rather negative image of Hungary was soon redrawn, that is, readers associated new historical figures, events, and contents to the country. As the pamphlets spread Miklós Jurisics, King Mathias Corvinus, Dracula, György Dózsa, the double marriage of 1515, the Battle of Mohács, the occupation of Buda, and the sortie of Zrínyi in 1566 came to signify Hungary, which was present in high literature (e.g. the texts of Luther, Hans Sachs, Melanchthon, and Bucer) as well. The paper presents this process.

ÁGNES BARICZ: Religious Conversion in Marosvásárhely/Târgu-Mureş
in the mid-18th Century: the Conversion to Catholicism of the Apothecary's
Wife and the Description of Her Motives

The letter describing the motives of the conversion to Catholicism of Borbála Karantsi, the wife of the apothecary in Marosvásárhely/Târgu-Mureş appeared in 1742, and so far has been unknown to the researchers. The letter, together with certain Catholic (Jesuit) and Reformed manuscript sources, makes possible to form a detailed picture of this religious conversion. The paper presents the circumstances of the conversion, and analyses the conversion narrative, which, by emphasising the authorship as well as the viewpoint of a woman, stands as a rare example of the genre in early modern Hungarian religious literature.

ISTVÁN BARTÓK: Living and Dead Languages in 16-17th Century
Literary Theoretical Handbooks

My paper examines the linguistic aspects of the theoretical handbooks in the period referred to, especially the concomitant use of Latin and vernacular languages. The spoken languages (German and Hungarian in Hungary and Transylvania) were more and more frequently used besides Latin, the common scientific language of Europe. The increasing awareness of national identity went hand in hand with the rising importance of native tongues. Thus the change in the use of language in the given territories was closely connected with political regionalism.

KLÁRA BERZEVICZY: Churches and Religion in Hungary during the
Turkish Occupation as Reflected by German Travel Reports

The present contribution compares the image of churches and of religious groups presented in the reports of German itinerants who travelled in Hungary during the

16-17th centuries with usual commonplaces and historical facts. These reports described primarily the conditions in the territories occupied by the Turkish Empire, since the majority of the authors travelled in charge of missions sent by the German Empire passing mostly through Buda and Nándorfehérvár/ Belgrade. Depending on the personal interests of the traveller, these reports give more or less information about the religious conditions. From this point of view the descriptions of the clergymen in these missions are the most interesting. This group of delegation members included both protestant pastors and catholic priests. Sometimes the ambassador (head of the mission) gives such information, especially if his assignment is of religious character as for example in the case of Hans Ludwig Freiherr von Kuefstein.

ISTVÁN BITSKEY: "They looked to the example of Christ". The Rhetoric of the Cult of Saints in Péter Pázmány's Sermons

Out of Pázmány's voluminous collection of sermons only a few pieces belong to the *sermones de sanctis* type. Nevertheless, the author mentions that he delivered sermons on Saint Stephen and Saint Francis as well, but these texts have not been included in the published volume. Two of his sermons are about historical figures (Saint Martin and Saint Adalbert); I try to point out the principles of rhetorical composition on these two examples. Pázmány's polemical treatise from 1607 and his *Kalauz* both expounded on the post-Tridentine argumentation of the cult of saints. It is a question how this influenced the practice of sermon making. What were the reasons behind the propagation of precisely these two saints? What spiritual, political, and ecclesial political factors did place them in the foreground? What were the sources of these sermons? What traditions were formed or renewed by them? What kind of shifts did occur compared to the former practice of the cult of saints? I analyze the relationship between the history of the age and the legend based on the sermons.

KATALIN BOROS: The Names of Mary in the *Horoát Codex*

The *Horoát codex* was written in the Dominican convent of the Saint Margaret Island in 1522 and it is considered the last text copied by Sister Lea Ráskai. Its text consists of two longish sermons on the life of the Virgin Mary and a collection of rules. Its sources are Pelbárt of Temesvár's *Stellarium corone benedictae virginis Marie*, respectively some parts from Bernard of Clairvaux's *Ad quid venisti?* and David of Augsburg's *Formula novitiorum*. The topic of my PhD dissertation is the external and internal history of the codex text, more closely, for example, the relationship between source and translation, the translation technique, compilation, and the phraseology related to Mary.

The topic of the present paper is the analysis of Mary's names and the rhetorical characteristics of the examined types of texts. While the source generally uses the word *ipsa*, the Hungarian text applies content words to refer to the Virgin. The latter are often ornamented with attributes or occur in different synonym versions. I evaluate such and similar forms of expressivity in the texts according to the types of texts.

KATALIN CZICZKA: The Mutual Influence of Image and Text in the Literary Works of Schesaeus and His Contemporaries

The experiences of different authors living in the same area or connected to one another may be linked on several points on account of the common past, the significant events encompassing their lives. Reminiscences or even identity can be discovered in different texts. Analyzing the surviving works of Christianus Schesaeus, we can find borrowed quotations, theories, or often some images, wider thoughts that are organically connected to a contemporary's text written on a similar subject. The connections of the speakers, their knowledge of reality, and the mode of expression used by them carry more or less well definable features. The paper attempts to analyze the characteristic motifs (e.g., the image of the fatherland and of the enemy, marital symbols, etc.) of texts written in different genres by Saxon, Hungarian, and German authors, and the recurrence of these motifs on account of literary connections, taking into consideration the medium and ways of communication in and with which Schesaeus worked.

ÖRS DÓCZY: On the Literary (Poetical and Rhetorical) Studies of 17th Century Transylvanian Graduates of Calvinist Educational Institutions in Foreign Academia. On the *Technometria* of Guilielmus Amesius and the Franekerian *Disputatio* of József Felfalusi

The paper offers a short overview on the university studies of 17th century Transylvanian Calvinist youths abroad. Having compared the educational institutions of the Dutch regions and Transylvania in the course of two decades (1650–1660), I analyzed the Transylvanian reception of the puritan education of intellectuals and of the Cartesian-Cocceian literature. Amesius' textbook on the organization of education and Felfalusi's Cartesian and Cocceian *disputatio* tackle the constant problems of the philosophical doctrine of God. The priority of the Amesian, Cartesian and Cocceian ideal life is a guide to finding *individual* happiness: on the one hand it is a contemplative practice, on the other hand it draws attention to an active way of life in the course of rereading the books of the Scripture.

ANITA FAJT: German Protestant Devotional Language in Hungarian? An Analysis of Szenci Fekete's Translation *Lelki nyugosztaló órák*

My paper is built around Hans-Henrik Krummacher's observation that already in the early years of the 17th century—so *before* the language reforms of Martin Opitz—protestant devotional conduct books feature a style that is rich in rhetorical figures. Since Krummacher provides a detailed list of the most popular figures among these authors, one simply cannot miss that the text under my investigation (*Geistliche Erquickstunden*), albeit composed in the second half of the 17th century, is dominated by the use of the very same figures. Arguably, the text thus fits into a linguistic tradition that had been vital from the beginning of the 17th century. In István Szenci Fekete's Hungarian translation, I set out to explore his attitude to this tradition: whether he is aware of it, and whether he tries to resist it or not. In the analysis of the translation, I apply different methods (syntactical, morphological) simultaneously.

ANNA FARMATI: ...*in privato pro placito*... Clerical Devotion in the Early Modern Age: The Appendix of György Náray's Hymnbook entitled *Lyra Coelestis*

György Náray's collection of songs has raised interest first of all on account of its musical features, having been evaluated both positively and negatively. The popular songs of his collection seem to be mostly his own compositions; he intended the collection to be used in church and to serve pastoral aims. The appendix, however, contains Latin songs intended for the private use of the clergy under the title *Appendix. In qua habentur 4. Cantiones extra Ecclesiam in privato pro placito aliquorum usurpandae*. Among his own poems there is a work (*Cancio de solitudine*) by the Dutch humanist poet and theologian, Cornelius Musius (1500-1572). In the texts I analyze the elements of the early modern priestly spirituality emphasized by Náray's collection.

DÁVID FALVAY: Hungarian Saints in Late Medieval Devotional Writings: Translation, "Volgarizzamento" and Cultural Transfer

Traditionally the medieval translation process has been seen as unidirectional – from Latin into vernacular – and its aim as making the text reachable to a wider and less learned public. Without denying this main characteristic, the present paper aims on the one hand to show how the translation process can go also in another direction (from vernacular into Latin), and that the transmission of a text often implies several levels of translation-adaptation. On the other hand, I intend to demonstrate with a few case-studies, that often the translation process means also an innovation, a qualitative change, a cultural transfer.

In this specific context, the concept of cultural transfer indicates two phenomena: first, the medieval translation almost every time means a free adaptation, or rewriting of the original (this is the phenomenon called in the case of the translation into Italian as *volgarizzamento*). Second, the translated version often implies also a modified setting of a narration, or a new attribution for the author.

Among my two 13-14th-century case studies, the first will be a well-known source of female heresy, the *Miroir des Simples Ames*, written by Marguerite Porete and translated firstly from French into Latin, then from Latin into different languages. In three Italian 14-15th-century manuscripts the text is attributed to Saint Margaret of Hungary (+1270). The second is one of the most widely read Franciscan texts, the *Meditationes Vitae Christi* (the primacy of an Italian vernacular version of the text has recently been re-proposed). In this case we can speak about a double Hungarian connection: first, the whole work recently has been dated on the basis of the (erroneous) interpretation of one of its sources, connected to Elizabeth of Hungary (+1231); second, that some fragments of the *Meditationes* returned also in the Hungarian devotional literature of the 15-16th centuries both in Latin and in the Hungarian vernacular.

GERGELY TAMÁS FAZAKAS: Discontinuous Reading and Practice of Piety. On Marginal Annotations of Pál Medgyesi's *Praxis pietatis* (1636) and Possibilities of a Wider Research Project

Practice of Piety (1612) written by Lewis Bayly, bishop of Bangor offered prayers, meditations, and rules for living that covered all of the aspects of a Christian life. This was one of the most frequently reprinted devotional books of English Puritanism, and was translated into 11 languages in the seventeenth century. Pál Medgyesi, the court priest of the Prince of Transylvania translated it into Hungarian (*Praxis pietatis*, 1636), and this text was printed seven times in the seventeenth century.

In the context of a wider research project on printed marginalia of early modern Hungarian books I compare some seventeenth century editions of this conduct book in Hungarian and in other languages from the aspect of continuous and discontinuous reading and devotional practice. I investigate how could godly readers of *Practice of Piety* and its Hungarian translation (chiefly the fifth, revised edition of 1643) use the main text on the one hand, and printed marginalia on the other in their devotional practice.

I focus on the notes of special events of English history that appear on the margins, and compare how and why English, Hungarian, Dutch, Welsh, Wampanoag (language of Algonquian Indians) editions apply these marginal annotations: translate them properly or adapt them to their own history and culture.

MÓNIKA F. MOLNÁR: Regionalism in the Analysis of Hungary by Italians in the Second Half of the 17th Century

In my paper I wish to analyze the relationship between regionalism, confession-alism, and ethnicity, as well as the questions of statehood and regionalism in the writings of Italian generals and military writers in Habsburg service (first of all Raimondo Montecuccoli, Luigi Ferdinando Marsigli, Federico Veterani, Enea Caprara, and Antonio Caraffa). These writings of different genres—geographical and military descriptions, travelogues, diaries, especially Montecuccoli's work entitled *Ungheria* and Marsigli's plans referring to the period subsequent to the Treaty of Karlowitz—, some of them scarcely known, discuss the aspects of Hungary's different parts, first of all of the border regions, Southern Hungary and Transylvania from different points of view. The conflict between the origin of these writers, namely the division of the Italian peninsula into many small states and regions, and their loyalty towards their employers, the Austrian Habsburgs has an interesting influence on their writings and their opinions on Hungary and the denominational and ethnical problems of its regions as well as their relationship to the state. This special role as a participant but also an outsider observer is especially interesting in an age when regional conflicts and mechanisms of power determined events.

CSILLA GÁBOR: Invented Saint and Real Cult (Saint Paul the First Hermit)? The Testimony of Texts

The earliest document about Paul the First Hermit is the *Vita Pauli* written by Saint Jerome. This *Life* established Paul's cult, despite the doubts concerning his real existence. My study intends to follow the development of this cult using different variants of texts. First I review the internal allusions to fictionality in Jerome's *Vita*,

then I scrutinize how these hints disappear in medieval legends (*Legenda aurea, Catalogus sanctorum*), as well as the transformation of Paul's character due to the changing spiritual ideals. Afterwards I compare the late medieval Hungarian-language biographies with one another and with their Latin sources. While the reality of Saint Paul was debated, his cult was a historical fact. This meant that the saint's relics surfaced, and the written sources elaborated their "true" histories in a historical context which is familiar to ours. And all this became the spiritual basis for the organization of the Pauline Order and its manifold spiritual and cultural activity. The analysis of the early cult is followed by the interpretation of *Vita divi Pauli primi heremite* by Valentinus Hadnagy.

JÁNOS GÉCZI: 17th Century Roses Based on the Garden of Poson by János Lippay

Based on their description, the roses appearing in the *Garden the Poson* can be more or less visually identified with roses grown by contemporary horticulture. All this indicates that in the rose garden they cultivated variants known across Europe, not local ones.

The use of the rose is in many ways grounded: it has medicinal, sacral, and dietetic reasons. Among the causes however, as a mental sign developed in the Renaissance, an aesthetic reason can also be seen. When we see the rose, a plant of virtue and also a plant of wreaths, the relationship between renaissance Christianity and pagan Antiquity becomes clear. The rose is essentially a wreath flower for the Romans, as referred to by Cato, Varro, and Plinius among many others. It was also regarded as such by Theophrastus, who is called the father of botany, a successor of Aristotle, and the biggest source for Plinius. However, the author (and source authors) of the *Garden of Poson* refers to Plinius in a more direct way, and the examples of this can be shown connected to roses. The renaissance botanists quoted in the text (not named, but identifiable) also mention these earlier authors and the rose's different modes of use.

GYÖRGY GÖMÖRI: Hungarian Connections in the First Eighty Years of the Royal Society in London

The connections of Hungarians, with one exception Transylvanians, with the Royal Society in London between 1662 and 1742 were established either by way of personal meetings or by correspondence. The study discusses the relationships of Pál Jászberényi, Ádám Frank Jr., Dániel Szentiványi Márkos, then Mihály Bethlen, Sámuel Köleséri Jr., and Mátyás Bél. The latter two were elected members of the Royal Society.

EMIL HARGITTAY: The Tradition of Biblical Language in Pázmány's Kempis Translation

Previous research analyzing Péter Pázmány's prose style pointed out the frequent use of Hungarian proverbs and idiomatic expressions. This paper, on the other hand, provides examples (mainly from the Kempis translation) to the fact that many metaphorical expressions figuring in Pázmány's text originate from the Bible.

ILDIKÓ HUBERT: The Lamentation as a Genre at the Turn of the 18th and 19th Centuries

The cycle of elegies *De Christo Patiente – About the Suffering Christ* was the most often quoted work by Sidronius Hosschius (Sidronius De Hossche, Merckem, 1596 – Tongres, 1653), a Jesuit from the Low Countries. The Latin poem was used as a metrical example and it was published several times together with the author's allegorical cycle of poems, the *De lacrymis S. Petri*. The writings of Hosschius were translated to several European languages. In 1793 they were published in Latin in Hungary as well.

I discovered an unknown Hosschius translation by Dávid Baróti Szabó (Barót/Baraolt, 10 April 1739 – Virt, 22 November 1819) when editing the Hungarian ex-Jesuit's poems.

What could have kept the *lamentation* genre alive? I try to answer this question among others in my paper.

MIHÁLY IMRE: The Language of Conversion? The Language of Mysticism in the Work of Ferenc Otrokocsi Fóris Entitled *The Perfection of the Persons Walking in the Sight of God*

In 1699, a work by Ferenc Otrokocsi Fóris entitled *The Perfection of the Persons Walking in the Sight of God* was published in Nagyszombat/Trnava. In its preface the author narrates the external story of his catholicization. Self-knowledge on account of its anthropological core can be the key to salvation, which is in fact self-analyzing ethics. The work bearing the generic features of both sermon and meditation creates and uses in Hungarian the linguistic and spiritual tools of conversion. The text contains numerous and lengthy quotations from the works of medieval mystical authors, thus prose and verse translations from Tauler, Suso, and Saint Bernard of Clairvaux, as well as long Saint Augustine passages. These paragraphs—some 30-35 pages in total—are with great probability the first Hungarian translations from the mentioned writers. One can find examples to the reception of medieval mysticism also in the 17th century puritan literature; Ferenc Otrokocsi Fóris probably used the language of mysticism in his works to polemize with this.

JÓZSEF JANKOVICS: The Role of the Bethlens of Bethlen and the Use of Literacy in Transylvania

The present paper attempts to present the most important literates in the Keresd branch (also named Kisbún branch) of the Transylvanian aristocratic Bethlen family. The novelty and importance of the research is conferred by the fact that, instead of the canonical and generic view of literary historical narrative, it presents the individual literary habits against the background of the many generations long, continuous family writing tradition. The survey of the imposing, four hundred years long family history proves convincingly the literary historical importance of the Bethlens of Kisbún who belonged to the intellectual, economic, and political elite of Transylvania.

LÁSZLÓ JANKOVITS: *Non est patria, quae mihi noverca* — Jacobus Piso in Some Regions

The title is a quotation from a poem by the Saxon humanist from Medgyes/ Mediaș, in which the poet, who wishes for a living maybe even in the regions of heaven, enumerates how well he fared in other countries and how badly in the Hungarian Kingdom. Several similar poems are known by him; by analyzing them, I try to illustrate why Hungary could not become a humanist centre as other contemporary kingdoms even in the fairly favourable situation at the time of Piso's residence there.

JÁNOS KÁLDOS: The Funeral of Zsófia Baráth (7 July 1594)

On 7 July 1594 in Kolozsvár/Cluj-Napoca died the wife of István Kakas and she was buried on the same day in the Main Church. Beside the grave stood her husband, István Kakas, a courtier of Zsigmond Báthory and a generous patron of the Jesuit Order, and the citizens of the town. The political situation was rather strained. These days were a turning point in the history of Transylvania. Zsigmond Báthory wanted to break away from the Turks, a part of the Estates of the Realm turned against this policy and even wished for the Prince's abdication. The funeral sermon was delivered by György Enyedi, the Unitarian bishop.

SIMONA KOLMANOVÁ: The Characteristics of Czech and Moravian Humanism

The study deals with a segment of Central European Humanism, the movement in Bohemia and Moravia. It presents the local versions of Humanism present in these regions. In the case of Czech and Moravian Humanism the particular national features surface especially in the field of religion. The Czech Latin Humanism (Bohuslav Hasištejnský z Lobkovic) was closely connected to Italy and the royal court in Prague. In Moravia, on the other hand, the Polish connection was stronger and the role of the ecclesiastical centre (the Bishopric of Olomouc; Jan Dubravius) greater. The Italian humanistic ideas were received by a wider social group as the alleged "Italian" origin of the South Bohemian Rosenberg family shows.

ÁGNES KORONDI: *Imitatio, compassio, conformatio* – Devotional Models in Late Medieval Hungarian Passion Texts

The paper outlines the spiritual journey, devotional activities and behaviours transmitted by the devotional models outlined in the passion texts of the late medieval Hungarian codices (meditations, sermons, Marian laments, and prayers). The three central objects in the analysis of the texts urging the readers to follow and imitate the example of Christ are the centuries long tradition of passion mysticism, the specific spirituality of the Late Middle Ages, and the late 15th, early 16th century Hungarian literary practice shaped by Latin examples.

FRANCISKA KÓNYA: Theological Tradition in *Vigyázó Szem* (A Watchful Eye) Written by István Tarnóczy

The Jesuit book *Vigyázó Szem* (A Watchful Eye, RMK I. 1327.) published in Vienna, in 1685, contains prayers and meditations. This study examines the relationship of theological tradition and literature in this collection of meditations. It specifies all the practices and themes for meditations recommended by the writer.

The study concentrates on the questions: is there a strict separation between these two disciplines, or how can we find here interdisciplinarity? The study reflects on the rhetorical methods used by Tarnóczy, showing how literature becomes theology and theology becomes literature.

SÁNDOR KOVÁCS: The Holy Communion in the Hungarian Unitarian Liturgy in the 16th–17th Centuries. Introduction, Sources

The Hungarian church historiography did not yet provide a detailed description of the evolution of the Unitarian liturgy. The aim of our study is to present a first survey of this theme. First, we shall trace the most important interpretations of Transylvanian Unitarianism concerning the Holy Communion, starting with the 1560s. Further, within the limits of the few surviving sources, we intend to reconstruct the liturgical practice.

By the year 1568, Ferenc Dávid and his followers considered that they had already cleansed the Catholic rites, and that they had come to a correct interpretation regarding baptism and the Lord's Supper. The important theological tracts of the time, e.g. Ferenc Dávid's *Short Explanation*, however, barely enter into the details. We have some indications that the sacraments, i.e. baptism and Holy Communion were considered merely outward signs of community, so keeping them was indifferent. Between 1571 and 1579 a completely rationalistic trend came to the forefront, rejecting every established form of liturgy and worship, and considered the practice of baptism and Holy Communion entirely superfluous.

Following the condemnation of Ferenc Dávid, the so-called Non-Adorantists conformed to the teachings of Jacobus Palaeologus on the one hand, and Vehe Glirius and the Sabbatarians on the other. This obviously influenced the practice of Holy Communion as well.

The catechism compiled in the sixteenth century and published in 1632 by Máté Toroczkai was close to Vehe Glirius' position, although following Palaeologus' teachings. It contains the idea that the Holy Communion was not instituted by Christ, but rather an adopted Jewish rite, which had been practiced during Pesach in remembrance of God's promise about the fulfilment of Israel's kingdom. The author emphasises that the Holy Communion is strongly rooted within the Old Testament, nevertheless, the Sabbatarian line of thought is felt within the text.

The catechism written by János Várfalvi Kósa at the turn of the sixteenth and seventeenth centuries and republished in 1654 approaches Holy Communion exclusively from the perspective of the New Testament, thus serving 'for the remembrance of the sacrifice of Jesus Christ as well as the confirmation of Christian unity and charity'. A third catechism, i.e. *The Short Summary of Christian Religion* published in 1632, which summarised Socinian dogmas and was in common use during the seventeenth century, labels the Holy Communion the rite of gratitude for the sacrifice of Christ.

Similarly, starting from the middle of the seventeenth century, one may observe an endeavour to unify Unitarian liturgy, attested also by the sources attached to our paper and published for the first time. A first corpus of texts, dating from the 1650s, comes from one of the Dálnoki Nagy brothers (Mihály or János), and is very close to the Non-Adorantist doctrine of the sixteenth century. The *Formula* published by the Dálnokis suggests that in the mid-seventeenth century a so-called liturgy of the Lord's Supper was neither established, nor universally accepted. The Old Testament references remind us of Toroczka's catechism.

The second corpus, written by Dániel Szent-Iványi Márkos relies entirely and exclusively upon the New Testament. This text departs totally from the Non-Adorantist tradition. The change of the interpretation of the Lord's Supper was primarily the consequence of the Agreement of Dés/Dej (*Complanatio Desiana*) of 1638, by which the Unitarians were compelled by law to adopt and practice infant baptism and to worship Christ. The text of Dániel Szent-Iványi Márkos established the practice of the adoration and invocation of Christ within the Holy Communion. It is highly probable, that the Unitarians attempted to evade the obligation to worship Christ by reducing this practice solely to the Lord's Supper.

PÉTER LÓKÖS: The Image of Hungary in the Chronicle of Hieronymus Ortelius Entitled *Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsemporungen und Belägerungen...* and in His *Ortelius redivivus et continuatus*

Hieronymus Ortelius' *Chronologia Oder Historische Beschreibung aller Kriegsemporungen und Belägerungen* (Nurnberg, 1602) was very popular in its age, an extended edition entitled *Ortelius redivivus et continuatus* was published in 1665. The work centres on the fights against the Turks in Hungary and Transylvania. On account of its popularity, the chronicle had great influence on the opinions of the German reading public.

The characteristic baroque chronicle has not received much attention from the part of researchers; Hungarian and foreign historical studies refer to it usually. My paper surveys what kind of image about Hungary contemporary readers could obtain from Ortelius' work, and which topoi related to the country occur in it and which are missing. Another aim of the study is to discover to what extent the book attributes the successes or failures of the anti-Turkish war to the Hungarians or to the imperial soldiers. I also examine whether these views are intentionally included by the author or they can be explained simply by the compilational character of the work.

KATALIN LUFFY: A Town and Its Community: Instructions on Devotional Practice in the Town Books of Nagybánya/Baia Mare

I analyze the role of town councils in governing their community on the example of Nagybánya. The council, considering their duty to supervise and guide the religious life of the town, wished to strengthen and keep under their influence the cohesion of the local community. The town council as the local body of church government oversaw the community's religious life and ensured the possibility of communal and private practice of piety. They did this to enhance the local communal identity and to preserve the moral and religious purity of the community, since this

was at the same time the path of survival. The *Protocollum* collection of the town contains numerous notes which, going beyond the worldly issues of government, formulate regulations referring to the devotional practice and reprimand or even punish their breach. Such stipulations struggled with equal vehemence against innovations and accepted, petrified customs. By looking through such regulations and judgements, one may outline the cultural and spiritual horizon of a particular area which offers an insight into the everyday life of Nagybánya and the neighbouring localities.

IBOLYAMACZÁK: Techniques of Simplification in the Compiled Sermons of 18th Century Hungary

My paper proves on the example of 18th century Hungarian sermons that omitting a part of the text changes not only the length of the two otherwise identical sermons, but also their structure—without, however, a significant change in the main message. I analyze two sermons compiled by Zsigmond Csúzy and Leopold Stankovátsi from a speech by Péter Pázmány, and using the results of network topology, I demonstrate that this technique simplifies the original text.

EDIT MADAS: “Sing Wisely.” Psalmody in the Liturgical Practice, Psalms in Communal and Private Devotion

The first part of the study points out the importance of psalms in the praying practice of the Church, offers an overview on Latin psalm translations and their continued medieval use, as well as on the different forms of the Psalter. The *psalterium* can be a part of the Bible (*Liber psalmorum*), a liturgical book (*psalterium chori*), a scientific source text (*psalterium triplex, quadruplex*), or a special prayer book for private use which often has a representational function. The second part surveys the medieval Hungarian psalters with reference to the most recent scientific results. The giant *Admont Bible* made in Salzburg in the 12th century was used for chorus singing in Hungary where a hymnal of Cistercian use was added to it. The Buda Psalter (early 16th century) and the printed psalters for the use of the Esztergom Diocese (1515, 1523) were made for chorus singing. The richly illustrated Psalters of Saint Elizabeth, Saint Margaret, and Orbán Nagylucsei are representative private prayer books. The Hungarian psalm translations in the 15th and early 16th century cloisters served both as communal readings and as private prayers; nevertheless, the psalms were always recited in Latin during the divine office.

JUDIT PAPP: The Formulas of Spirituality in the Historical Songs of Sebastian Tinódi

The corpus of this paper consists in the historical songs of Sebastian Tinódi. After the computer-aided analysis of this corpus with concordance software, my aim was to explore and sort the formulas related to the field of spirituality, drawing particular attention to the vocabulary, compound expressions, and formulas that belong to the sphere of spirituality and are most common in the historical songs of Tinódi (e.g. God’s Wrath, prayer, supplication, vow, etc.). I illustrate in detail the formulaic lines containing the Hungarian verb *ad* ‘to give’ (e.g. to give thanks), while the other results are provided in the Appendix.

BRIGITTA PESTI: Literary Patronage in Hungary in the First Half of the 17th Century

In an early modern publication traditionally the dedication and the preface, which often took over the former's role, are the only textual spaces that provide a possibility for the author to address his constant or occasional patron publicly, to ask for support, and to reflect on the writing, translation, and publication process of the work. Therefore the paratexts of baroque prints are a valuable literary sociological, cultural and literary historical source. Nevertheless, the comprehensive examination of the genre is mostly missing. My paper summarizes the results of a research that has analyzed the entire Hungarian language book production of the first half of the 17th century, and on this basis I try to outline the Hungarian characteristics of the dedicatorial genres as well as the patronage of Hungarian literature in the age: the system of patrons, and the causes and circumstances of patronage.

PÉNTÉK VERONIKA: *Ars Orandi* and *Lectio Divina*. The Example of Lukács Pécsi and István Ecsedi Báthory

The paper starts with the discussion of the relationship between the psalm as an ancient Christian form of prayer and the parts of prayer; then proceeds to describe some historical aspects of the prayer parts, especially of the *narratio*. Finally, it analyzes the segments of prayers in a few examples taken from the prose prayers of Ecsedi Báthory and in Pécsi's Pseudo-Augustine translation. Where necessary, I establish to which part of the *lectio divina* the prayer segments are connected.

ATTILA RESTÁS: The Variants of the *Fertilitas Hungariae* Topos in a Late 17th Century Printed Thesis (*Hungaria seu Disputationes miscellaneae de natura Hungariae*, 1700)

In the Jesuit academy of Dillingen, Bavaria took place in 1700 the defence of Baron Johann Wilhelm Friedrich Tänzler de Trazberg's *disputatio* presided over by Father Conrad Vogler. The large volume (*Hungaria seu Disputationes miscellaneae de natura Hungariae*) contains three engravings: the title page is followed by an image of the German and Hungarian king, Joseph I, who, sitting on his throne, accepts the homage of *Hungaria*; behind him stand his subjects, on his right in Hungarian, on his left in German attire. The centre of the other two engravings is occupied by a woman holding a cornucopia, the traditional visual representation of the *fertilitas Hungariae*. The two engravings symbolize the political situation of Hungary following the Treaty of Karlowitz; the publication dedicated to King Joseph is part of the propaganda that considered the task of the monarch to modernize and rebuild the country liberated from under the Turkish occupation.

The book is a precursor of the Jesuit texts describing the country, which played an important role in 18th century Hungary, at the same time it is related to the country-praising orations fashionable in protestant universities in the 17th century (Th. Lansius: *Consultatio de principatu inter provincias Europae*, Tubingen, 1613, Johann v. Hellenbach: *Oratio pro Hungaria*, Wittenberg, 1656). The dissertation discusses all the topics connected with the presentation of Hungary's natural riches (minerals, mineral waters, fishes, oxen, pastures, etc.), but, contrary to the humanistic *fertilitas*

topos, there is no mention of the Turkish destructions and of the *propugnaculum Christianitatis* thought.

FERENC SZABÓ: Points of View to the History of Jesuit Spirituality. The Influence of the *Modern Devotion* and the *Imitation of Christ* (Kempis) on Saint Ignatius of Loyola (*Spiritual Exercises*) and on the Jesuit Spirituality

The paper starts with a definition of the *devotio moderna* and describes the origins of the movement. Both Luther and Ignatius of Loyola were influenced by this spiritual renewal. *The Imitation of Christ* by Kempis is a source of Ignatian spirituality and of the *Spiritual Exercises*. Saint Ignatius recommended the *Imitation* to the Jesuits and the participants of spiritual exercises. The paper also discusses Péter Pázmány's Kempis translation and his Prayer Book, focusing on their linguistic aspects. The reclusive spirituality of the *devotio moderna* changed on the hands of the Jesuits. The apostles stepped out from the secluded monasteries into the world. "Search God in everything!" (Saint Ignatius) The Jesuits are therefore apostles committed to activity in the world: *contemplativus in actione*, contemplatives in action (Hieronymo Nadal, S. J.). Others define the Ignatian spirituality as "the mysticism of service".

ORSOLYA SZÁRAZ: Devotion, Discipline, Control. The Functions of the Segnerian Popular Missions

The missionary method developed by Paolo Segneri SJ was introduced to Hungary and Transylvania too in the 18th century. The Segnerian popular mission had several goals. The study presents with the help of examples the role played by the mission in church control and social discipline. The control was directed on the one hand to everyday devotional practice and the knowledge of faith, and it took shape in the endeavour to confine popular religion within an organized and supervised framework. On the other hand, the control referred to the clergy, since the mission made possible to supervise their work and to improve it if necessary. At the same time the missionaries took part in disciplining society, played a role in re-establishing peace in communities, and developed mechanisms of supervision and self-control in order to maintain the order.

LÁSZLÓ SZELESTEI NAGY: The Reform of Ecclesiastical Hymnbooks around 1800

In late 18th century Hungary all religious denominations prepared new, rational hymn books devoid of baroque sentimentality. In the Lutheran and Calvinist Churches they were introduced by central direction, obligatorily in the early 19th century. The Calvinists published a nationwide call for writing new texts, and they almost completely ignored the store of characteristic Hungarian songs. The Lutherans, under János Kis' leadership, mainly borrowed or imitated the rationalistic songs of the German-language hymnals of the country. There were attempts of radical changes in the Catholic dioceses as well (e.g. Pál Ányos' hymnbook in 1785 in the Diocese of Székesfehérvár), but the songbooks published and spread in the late 18th century (Eger, 1797/98; Vác 1797) are mainly traditional. (However, in Mihály Bozóki's hymnal from Vác only a third of the texts are old songs.) The majority of the

songs written in this period lacks deep theological content and experience; they are exhortative, didactic verses without true literary value.

ANNA-RÓZSIKASZILÁGYI: The Techniques of Delectation in the Martyr Stories of András Illyés' Collection of Legends (Especially in the Torture Stories)

In the present paper, starting from the three aims of the *officia oratoris* (*docere – delectare – movereflectere*), I examine some aspects of the *delectare* in the torture stories included in the martyr legends of the collection.

I give a short overview on the historical development of the rhetorical aim and task to please, and then I outline some contrasting views on the martyr legend as a genre meant to delectate. At first sight these texts seem to be unsuitable for this rhetorical task. Nevertheless, as other motifs are added to the repetitive ones (opposing the earthly power, torture, heavenly justification), the new elements lessen the 'conserve character' of the texts and introduce some novelty among the recurring motifs. Apart from this, one can observe other variational techniques as well.

ZSOMBOR TÓTH: Memoir and Patriotism: The Regionalism of Mihály Cserei and Miklós Bethlen

My paper attempted to analyze comparatively the discourse of the two memoir writers, then, by (re)contextualizing the texts, to answer a series of questions that shape the political, ideological constellation of fatherland/patriotism/Transylvanianism. The regionalism—namely a regionally committed narratorial, moreover editorial frame of mind showing a specific political and theological loyalty—that characterizes both writers suggests media and historical anthropological characteristics that definitely determine the representation of the self and events in the memoir and its paratexts as text types.

My object was to confront the differences and similarities of the two discourses thus opening interpretative contexts which make possible the study of the mental background and political, confessional commitment of the early modern *Transylvanian* memoir writers' regionalism, that is, their *Transylvanianism*.

CSILLA UTASI: The Discourse of Civic Mentality in Gáspár Heltai's *Chronicle*

Gáspár Heltai's historical work, *Chronicle on the Deeds of the Hungarians*, based on Bonfini and published in Kolozsvár/Cluj-Napoca in 1574 presents the features of civic mentality: Heltai names Kolozsvár his second homeland in the introductory geographical description of the work, and, in the stories about Matthias Corvinus, he confers major importance to the fact that Kolozsvár was the native town of the King: in the civic vocabulary of the age, his homeland. The author of the paper traces back this particular regional point of view, the central role of civic mentality in the text to the Reformation and the early confessionalization characteristic to Transylvania.

Névmutató

- Abacs Márton 453
Abaffy Csilla, N. 119, 200, 201
Abafi Aigner Lajos 378
Ábel Ferenc 332
Ábel Jenő (Eugenio Abel) 411
Acquaviva, Claudio 331
Aczél Petra 299, 300
Adalbert, Szent (Svatý Vojtěch, Albert) 273–280
Ádám (Rázmán) Péter 465
Ádám Edina 289
Adamik Tamás 143, 282, 283, 284, 299, 300
Ágoston Péter 70
Ágoston, Szent 69, 73, 77, 78, 81, 135, 138, 141, 173, 181, 186, 188, 193, 205, 277, 283
Agricola, Georg 463
Agricola, Rudolphus junior 420
Ajtai Szabó András 467
Alberigo, Giuseppe 329, 331
Alcuin 195
Allen, Helen Mary 412
Allen, Percy Stafford 412
Almási Gergely Mihály 223
Almási Szalai János 566
Alvernus, Guilielmus 140
Ambrosius *l. Ambrus, Szent*
Ambrus, Szent 218, 278
Amesius, Guilielmus 441–443, 445, 451, 452, 454–460
Ammon, Frieder von 413, 417
Amoss, T. Pamela 382
Angelini-Bontempi, Giovanni Andrea 472
Angres, Marcel 416
Antalfi János 347
Anzolfi, Mariano 242
Ányos Pál 251, 252, 253, 256
Apáczai Csere János 388, 445, 446, 447, 452, 460
Apafi Mihály, I. 386, 477, 548
Apafi Mihály, II. 371, 385
Apafi Mihályné, Bethlen Kata 385
Apollón (Apollo, Phoebus) 414
Apor Péter 374, 375, 381
Apuleius 286, 288
Aranyosrákosi Székely Sándor 216
Aranyszájú Szent János 141, 278
Ardissino, Erminia 278
Ariosto, Ludovico 390
Arndt, Johann 80, 81
Árva Vince 283
Ashby-Beach, Genette 31
Assisi Szent Ferenc 61, 129, 273
Astell, Ann W. 119
Athanasziosz, Szent 283, 285, 287, 288
Augsburgi Dávid 127
Augustinus *l. Ágoston, Szent*
Aurich, Frank 518
Babinger, Franz 536
Bácsy Ernő 167
Bagosi Márton 453
Baker, David J. 366
Bakker, Egbert J. 33
Bakócz Tamás 411
Balás Ágoston 249
Balázs Mihály 60, 149, 215, 216, 217, 219, 224, 228, 316, 324, 388

-
- Bálint József 93
Balog József 351
Balogh Béla 399, 400, 401
Balogh F. András 504, 511, 516
Balogh Jolán 315
Balogh Tamás 121, 449
Balsarati, Vitus Johannes 509
Bán Imre 169, 175
Bánffy György (gubernátor) 374, 389
Bánkúti Imre 376
Bányay Bálint 487, 491
Baranyai Decsi János 387, 431, 443
Baranyi Pál 70
Barát János (Johann München) 313
Barát Katalin 313
Barát Zsófia 313–315, 317, 318, 320–
322, 325–327
Barcza József 175
Barcsai Ákos 224, 386
Barcsay Ákos *l. Barcsai Ákos*
Bárdos Kornél 253
Bárdosi Vilmos 17
Baricz Ágnes 343, 344
Barney, Stephen A. 148
Baróti Szabó Dávid 241–244, 246–248
Bartal, Antonius 486
Bárth Dániel 216, 227
Barthes, Roland 93–95, 99
Bartók István 61, 140, 300, 430, 431,
433, 437, 441, 442, 547, 548
Bartoniek Emma 514
Bata Sarolta 289
Báta György 453
Báthori Boldizsár 316, 319, 320
Báthori István 315, 396, 512
Báthori Kristóf 315, 510
Báthory István *l. Báthori István*
Báthory Zsigmond 313
Bátorkeszi Szegi Lajos 345
Battafarano, Italo Michele 537
Batthyány Ádám 345, 548
Battistini, Andrea 278
Bauch, Gustav 411, 419
Bauer, Barbara 278
Bauer, Konrad 104
Baufeld, Christa 501
Bauhin, Gaspard 104
Baumann, Gerlinde 514
Baumgarten, Valentin 228
Bayly, Lewis 146, 147, 151, 152, 154,
156–160, 162, 165, 166
Bazzarelli, Eridano 30
Beatrix királyné 199
Bebel, Heinrich (Henricus) 416–417
Becker, Kenneth Michael 58, 59, 63, 64,
65
Beckmann, Johann Christoph 465
Beer, Jeanette 261, 262
Behamb, Johann Ferdinand 506
Bekenius, Benedictus *l. Bekényi Bene-
dek*
Bekényi Benedek 411
Bél Mátyás 469
Béla István 350
Belényesi András 402
Bellovacensis, Vincentius 289
Benaglia, Johann 536–439
Benczédy Székely István 396
Benda Gyula 537
Bene Sándor 472, 478, 479, 481
Benedek Mihály 255, 256
Benedict, Philip 157
Benevolo, Leonardo 451
Benkő József 387, 388, 390
Benkő Loránd 16, 22, 24, 79
Benyik György 305
Bérenger, Jean 471
Béres György 347
Béres Márton 347
Bergomensis, Jacobus 294

- Bernát, Clairvaux-i Szent 21, 81, 88, 119, 127, 129, 137, 176, 181, 184, 185, 187, 188, 190
- Bertényi Iván* 537
- Bertók Lajos* 468
- Berzeviczy Klára* 533, 537, 540–542
- Berzsenyi Dániel 249, 255
- Besler, Basilius 104–109
- Besolt, Melchior 536
- Bethlen András (19. sz.) 385
- Bethlen Elek (16. sz.) 384
- Bethlen Elek (18. sz.) 385
- Bethlen Elek 387
- Bethlen Farkas (16. sz.) 384
- Bethlen Farkas 387, 388, 515
- Bethlen Ferenc (16. sz.) 384
- Bethlen Ferenc (19. sz.) 385
- Bethlen Gábor 384, 386, 562
- Bethlen Gergely (16. sz.) 384
- Bethlen Gergely 385
- Bethlen Imre (18. sz.) 385
- Bethlen István (20. sz.) 385
- Bethlen István (gubernátor) 318, 384, 561, 564
- Bethlen István (Mihály fia) 385
- Bethlen Istvánné Bethlen Margit 385
- Bethlen János 384, 386–388
- Bethlen Mihály 384–386, 466
- Bethlen Miklós (19. sz.) 385
- Bethlen Miklós 165, 365–375, 380, 382, 383, 385, 387–389, 391, 477
- Bethlen Péter 561
- Beythe István 320
- Bèza, Theodore 163
- Bezzel, Irmgard* 517
- Biandrata, Giorgio l. Blandrata György
- Bibó Lajos* 313
- Binder Pál* 313, 314
- Birken, Sigmund von 81, 503, 505
- Bitay Ilona* 512
- Bitskey István* 149, 252, 273, 274, 277, 278, 296, 297, 300, 418, 485, 488, 500, 501, 546, 548
- Blandrata György 220
- Bleyer Jakab* 516, 531
- Blochinger, Matthias 523
- Blumenfeld-Kosinski, Renate* 263
- Bod Péter 444, 467
- Bodemann, Ulrike* 58
- Boer, Wietse de* 337, 338
- Bogyay, Thomas von* 275
- Böhme, Franz M.* 524
- Bohse, August* 555
- Boldis Jakab 316
- Boldog Özséb 278, 283
- Bolyki János Pál* 305
- Bomel, Thomas 392, 393
- Bonaventura, Szent 73, 77, 117, 118, 126, 131, 268–272
- Bonchidai Gergely 320
- Bonfini, Antonio 279, 280, 392, 394, 395, 397
- Borbély István* 214
- Borgolte, Michael* 275
- Bornstein, George* 147
- Boros György* 214
- Boros Katalin* 15
- Borosnyai Nagy János 466
- Borovi József* 170
- Borromeo, Carlo l. Károly, Borromeo Szent
- Borsa Gedeon* 59
- Bossuet, Jacques-Bénigne* 58
- Boyle, Robert* 464, 466, 467, 487
- Bozóki Mihály 252, 253, 257
- Bozzay Réka* 444, 453
- Brandstetter, Maximilian 533, 539
- Bremer, Kai* 179
- Breuer, Dieter* 500, 533, 537
- Brewer, Samuel 83, 156

-
- Brinsley, John 436
Briscoe, Marianne G. 140
Brodarics István 387
Broggio, Paolo 331, 335, 341
Brown(e), Edward 465, 466
Brown, Matthew P. 147, 148, 151, 152,
159, 160, 162, 163, 165, 168
Brunert, Maria-Elisabeth 284
Brunfels, Otto 104
Brutus, Johannes Michael, 387
Bucer, Martin 518, 521
Bujtás László Zsigmond 177
Bunners, Christian 81
Bunyan, John 159
Burgkmair, Hans 415
Burke, Peter 558, 563–565
Burmam, Franciscus 177, 178
Busbecq, Augier Ghislain de 533
Butzer, Günther 139
Buzogány Dezső 219
- Caesar (I. Miksa) *l. Miksa, I. német-római császár*
Caesar, Caius Julius 420
Cain, Andrew 283
Callimachus 422, 423
Calvin, Jean *l. Kálvin János*
Cambers, Andrew 147, 149, 151, 164
Camerarius, Joachim 104
Camille, Michael 123
Campori, Cesare 474
Canisius, Petrus 140
Caprara, Albert 473, 536
Caraffa, Antonio 473, 476–482
Carolus Clusius *l. De L'Ecluse, Charles*
Caroly *l. Károly, I., Stuart, angol király*
Cato 113, 435, 446
Câmara, Luis Gonçalves da 134
Cellarius, Balthasar 380
- Celtis, Konrad (Conradus, Chunradus) 414–417, 420, 423, 424
Cerquiglioni, Bernard 263
Chanon, Jean (Chanones) 130
Châtellier, Louis 331, 334, 335, 342
Chittolini, Giorgio 330
Chudenitz, Hermann Czernin Freiherr von 540
Cicero, Marcus Tullius 161, 299, 412, 423, 446, 507, 512, 550, 551
Cisneros, Gracia Ximenes de 131
Cisterciensis, Gunther 140
Claus, Helmut 518
Clyve, Edward 466
Coccejus, Johannes 450
Cochlaeus 433
Collimitius *l. Tanstetter, Georg*
Comazzi, Giovanni Battista 472
Comerford, Kathleen M. 330
Concilia Emil 202
Conring, Hermann 502, 506
Constable, Giles 122
Conti, Giuseppe 331
Cornish, Alison 262
Cox, Leonhardus 420
Culler, Jonathan 148
Culmann, Leonhard 430–437, 439
Cunningham, Lawrence S. 72, 73
Curtius, Ernst Robert 556
Cyprianus 218
Czeglédi András 453
Cziczka Katalin 507, 537
Czobor Erzsébet 564
Czövek Judit 345, 548
- Csabai Mátyás 512
Csáki Mihály 393
Csanád Béla 283
Csapai Ferenc 347
Csapó György 542

- Csapodi Csaba* 199
Császár Elemér 252
 Csécsi János 453
 Cserei Mihály 149, 365–368, 373–376,
 378, 380, 383, 387
Csetri Elek 512
 Csiffáry Gergely 512, 513
 Csohány János 175
Csomasz Tóth Kálmán 256
 Csonka Ferenc 283, 509
Csorba Dávid 548
Csörsz Rumén István 320, 437, 512,
 560
 Csúzy Zsigmond 95, 96, 98
- Dálnoki Nagy János 228
 Dálnoki Nagy Mihály 228
 Damasus pápa 194
 Damaszkuszi Szent János 140
Dán Róbert 220
Dáné Veronka 399
 Dávid Ferenc 217, 219, 220, 313, 314
De Bin, Umberto 472
 De L'Ecluse, Charles 104, 107–110,
 448
 De L'Obel, Matthias 104
 De Rosa, Gabriele 329
 De' Crescenzi, Pietro 110, 111
Deák Antal András 478
 Debreceni Ember Pál 444
 Decius 284
Delcorno, Carlo 278
Delehaye, Hippolyte 297–299
Delumeau, Jean 101, 102
Demeter Tamás 99
 Dent, Arthur 160
 Dernschwam, Hans 489, 536
Derrida, Jacques 147, 148
 Dévai Bíró Mátyás 393, 508
 Dienes Dénes 319
- Dionysioius Areopagita 218
 Diósi András 445, 453
 Diószegi P. Sámuel 453
Dirnbeck, Julius 283
 Dobó József 344
Dóczy Örs 441
 Dodoens, Rembert 104
Doglió, Maria Luisa 278
Domján István 378
Domokos György 472
 Donatus, Aelius 432, 436, 437
Dossetti, Giuseppe L. 329
Dovere, Ugo 332
 Dózsa György 511, 524
Döme Károly 246
Dracula I. Ţepeş, Vlad, havasalföldi fejedelem
 Drégelypalánki János 158
 Dubravius, Jan 426, 427
 Dudich Endre 469
 Duggan, Joseph J. 31, 32
 Duindam, Jeroen 471
 Dunn, Kevin 545
- Ebeling, Gerhard 442
 Eck, Valentin 420
 Eckhart Meister 85, 121, 176
 Ecsedi Báthory István 138–144
Ecsedy Judit, V. 155
Egan, Harvey D. 72
Egan, Keith J. 72, 73
Ehalt, Hubert Ch. 472
Ehrenzeller, Hans 557
El Kenz, David 372
 Eliot, John 156, 157
Elm, Kaspar 176, 283
 Elstrack, Renold 162
 Emich Gusztáv 265, 515
 Endes István 346
 Engel, Ludwig 204

-
- Engelbert, Pius, OSB* 275
Engels, Walter 535
Enyedi Gáspár 453
Enyedi György 313, 316, 318, 319,
321–326, 515
Enyedi István 467
Eötvös András 320
Erasmus Johannis 317, 324
Erasmus, Desiderius 412, 419
Erdei Klára 70, 138, 139
Erdélyi János 442, 452
Erdélyi Zsuzsanna 244, 345
Erdő János 228
Erk, Ludwig 524
Ernst, Wolfgang 415
Erpenius, Thomasius 448
Ersebet I. Erzsébet, I., Tudor, angol ki-
rállyő
Erzsébet, dán királlyő 411
Erzsébet, Árpád-házi Szent 198, 261,
268, 271, 272, 274, 317
Erzsébet, I., Tudor, angol királlyő
161, 436
Espagne, Michel 263
Esterházy Pál 179, 297
Esze Tamás 154, 164, 166
Eszéki T. István 164–166, 390
Eszterházy Károly 252, 548
Etényi Nóra, G. 488, 492
Eumolpus 420
Eusebius I. Boldog Özséb
- Faber, Peter 134
Fabinyi Tibor 161, 514
Fajt Anita 80
Falvay Dávid 261, 266, 267, 269, 270
Faralli, Carla 329, 334
Farmati Anna 202, 203
Fawkes, Guy 158
Fáy András 313
- Fazakas Gergely Tamás* 58, 149, 152,
161, 168, 418
Fazekas István 332
Fazekas Mihály 256
Febvre, Lucien 368
Fedeles Tamás 267, 411
Fehér Andrea 359
Fekete Csaba 160, 226, 250, 256, 320
Fekete Simon I. Schwartz Simon
Felfalusi József 441–443, 445, 451–
454, 456–460
Ferdinánd, I., német-római császár
396, 411, 479, 512, 513, 514, 520,
523, 542
Ferenczi Ilona 198
Ferrari, Giovanni 101
Fila Béla 71, 73
Finna Géza 346
Finta Gábor 255
Firmian, Leopold Anton von 335
Fischer, Holger 502, 516
Flood, John L. 416
Flóra Ágnes 317
Fogarasi Mátyás 445, 452, 460
Folena, Gianfranco 262
Font Zsuzsa 58
Fontana, Fulvio 332, 342
Forgách Ferenc 206, 219, 220, 512,
513, 515
Forgách Imre 511–513, 515
Forgách Simon 542
Fórizs József 469
Fozzer, Giovanna 264
Földi János 256
Fraknói Vilmos 134, 418
Francesco, Amedeo Di 29, 30, 32, 33, 35
Franciscus Csonka I. Csonka Ferenc
Frank Ádám, ifj. 464, 465
Fratini, Marco 328

- Friderik I. Frigyes, V., pfalzi választófejedelem
 Fried, Johannes 274, 275
 Friuli, Mariano del 478
 Frobenius, Johannes 419
 Frölich, David 489, 502, 503
 Fuchs, Leonhart 104
 Für Lajos 332
- Gábor Csilla 58, 70, 72, 93, 94, 126, 140, 149, 158, 161, 162, 270, 282, 296, 299, 300
 Galavics Géza 492
 Galla Ferenc 170, 178, 330
 Gamauf Sámuel 254
 Gaudier, Antonio 72
 Geary, John Steven 31
 Géczi János 100
 Geleji Katona István 553, 564
 Gellérd Imre 214
 Gellert, Christian Fürchtegott 254
 Gellért, Szent 274
 Gemmingen, Johann Konrad von 104
 Genette, Gérard 147, 148, 544, 545, 550
 Georgiceo, Athanasio 489
 Gera Judit 449
 Geréb László 511
 Gergely, Tours-i Szent 194
 Gerhard, Johann 80, 88
 Gerlach, Stephan 533–535, 537, 541
 Gherardi, Raffaella 471, 473, 474, 478, 482, 483
 Ghislieri, Michele I. Piusz, V., római pápa
 Giannini, Silvio 331
 Gibson, Walter S. 123
 Gidófalvi G. Balázs 443
 Glarean, Heinrich 432
 Gliorius, Matthias Vehe 220
- Glomski, Jacqueline 420
 Golius, Jacobus 448
 Gömöri György 444, 463, 468
 Gönczi Mátyás 403
 Göntzi János 350
 Götze, Alfred 501
 Granatensis, Ludovicus 300
 Gräser, Andreas 477
 Greetham, D. C. 147
 Gregory, Tullio 329
 Grétsy László 17
 Griffin, Dustin 545
 Groote, Geert 128, 129, 181
 Grotius, Hugo 373, 374, 381, 383
 Guarnieri, Romana 264–267
 Guasco, Maurilio 330
 Guibert, Joseph de, SJ 134
 Guidetti, Armando 331
 Gulyás Pál 546
 Günzburg, Johann Eberlin von 527, 528
- Gyenis András 346
 Gyöngyösi Árva Pál 453
 Gyöngyösi Gergely 283, 293
 Gyöngyösi György 350
 Gyöngyösi István 350
 Győri L. János 58, 149, 158
- Haader Lea 15, 127, 201
 Haas, Alois M. 85
 Habsburg Mária magyar királyné 521, 524
 Habsburg Monarchia 315, 346, 374, 375, 378, 386, 388, 390, 428, 471–473, 475–477, 479, 480, 483, 491, 492, 511, 533, 537
 Hadnagy Bálint 292–295
 Hadrovics László 17, 25
 Hajdú Mihály 16

-
- Hajdú Vera* 242
Hajnal Mátyás 161
Halics Mihály 466
Hall, Marie Boas 465
Hall, Rupert 465
Haller Gábor 386
Haller György 168
Haller Zsigmond 60
Haller, William 370
Halmágyi Zsófia 350
Hamerin, Theresia 350
Hámori Antónia, S. 24, 25
Háportoni Forró Pál 562
Hargittay Emil 58, 60, 61, 146, 153, 189, 546, 547
Hari Miklós 225
Harrell, Steven 382
Hasištejnský z Lobkovic, Bohuslav (Lobkovic Bohuslav, Hasistejní Bohuslav) 423–426
Hass, Angela 123
Haudorff, M. Salomon 539
Havas László (Ladislaus) 415, 488
Hayd, Leonhardt 535
Hebler, Matthias 510
Heckenast Gusztáv 463
Hedworth, Henry 465
Hegedüs István (Stephanus) 411
Hegendorff, Cristoph 432, 433
Hegyi Ádám 444
Hegyi Klára 539
Heidegger, Johann Heinrich 177
Heinemann, Edward A. 31
Helfenstein, Sebastian von 435
Helfenstein, Ulrich von 435
Hellenbach János 488
Helmecki Komoróczy István 453
Helmrath, Johannes 397
Heltai Gaspar 140, 217, 221, 222, 227, 314, 317, 320–322, 369, 392–398
Heltai János 153, 154, 155, 224, 252, 274, 357, 546, 547
Henkel, Annegret 132
Henrix, Hans Hermann 275
Henshaw, Thomas 464, 465
Henter Mihály 347
Herberstein, Adam Freiherr zu 533
Herepei János 317
Herolt, Johannes 118, 120
Hervay Ferenc (Franciscus) 59, 283
Hetény János 21
Hill, Abraham 464, 465
Hitze, Renate 31
Hoffman, Friedrich 466
Hoffmann Gizella 215, 224, 388
Hoffmann, Jürgen 275
Holl Béla 60, 161, 162, 253, 437
Hollander, A. A. den 156, 162, 163
Honterus, Johannes 393
Hoole, Charles (Carolus) 434, 436
Hopp Lajos 377, 547
Hoppál Péter 214
Horatius Flaccus, Quintus 419
Horn Ildikó 332
Horti István 404–406
Horváth Cyrill 286, 289
Horváth István Károly 420
Horváth János 137, 505
Horváth János, ifj. 184
Hotson, Howard 148
Hubay Ilona 516
Hubert Gabriella, H. 214, 320, 321, 537
Hubert Ildikó 241
Huisman, F. W. 156, 163
Huizinga, Johan 449, 451
Hunink, Vincent 282
Hunyadi Demeter 220, 221, 318
Hunyadi János 393, 412, 520
Hunyadi Pál 443, 445
Husztai András 344

- Husztai István 466, 467
 Hyeronimus, *I. Jeromos, Szent*
- Ignác, Loyolai Szent 58, 70, 72, 74, 93, 94, 95, 99, 128, 130–133, 338, 342
 Illyés András 94, 296, 299, 306–309
Imre László 297
Imre Mihály 149, 252, 300, 418, 488, 514
 Imre, Szent 196, 200
Ingen, Ferdinand van 80
 Ipolyi Arnold 505
Ising, Erika 432
 István, Szent 179, 273, 275, 279, 291, 358, 393, 398
 Istvánffy Miklós 387
- Jagelló-ház 414, 421
Jager, Eric 123, 124
Jakab Elek 314, 317, 318
Jakó Klára 314–316
Jakó Zsigmond 444, 445
Jankovics József 149, 222, 372, 384, 466, 467
Jankovits László 30, 32, 411–412, 415, 418, 421, 537
 János Zsigmond 315, 396, 397
 János, Kapisztrán Szent 543
 Jánosfalvi Sándor István 216
Jánosi Gyula 332, 343
János-Szatmári Szabolcs 538
Jászay Magda 472, 478
 Jászberényi P. Pál 465, 469
Jászó Anna, A. 299, 300
Jaye, Barbara H. 139, 140
Jelenits István 60, 130
Jeney-Tóth Annamária 317
 Jeromos, Szent 193, 194, 262, 278, 282–292, 294, 295
 Joannou, Perikles P. 329
- Jósa János 347, 351
 József, I. 492
Jug László 71, 73
Juhász István 444, 445, 512
 Jungermann, Ludwig 104
 Jurisics Miklós 520, 521
 Juvenalis, Decimus Junius 418
- Kájoni János 249
 Kakas István 313–316, 320, 321, 326
 Kakas Katalin 320
Kalamazoo, J. B. 262
 Káldi György 93, 94, 274, 358
Káldos János 313, 316, 320, 321, 324
Kallós Zoltán 245
 Kálnoki Sámuel 374
 Kálvin János 163, 218, 343, 352
Kamp, J. van de 156, 157, 158, 161
Kantorowicz, Ernst 368, 370
Kanyaró Ferenc 214, 321
Kanyurszky György 273
 Karádi Pál 221
 Karantsi Borbála 343–345, 349–351, 353, 357
Károly Sándor 22
Károly, Borromeo Szent 329, 330, 338, 341
 Károly, I., Stuart, angol király 161, 162
 Károly, IV., német-római császár 422
 Károly, Nagy 195
 Károly, VI., német-római császár 335
 Károlyi Gáspár 404
 Károlyi Péter 219, 314
 Karthauzi Guigo, II. 72, 139
 Karthauzi Névtelen 271, 289, 290, 293
 Kaspar Herczeg 320
Kasper, Walter 442
Kasten, Ingrid 263
 Káto János 453

-
- Kattics Mihály 353–357
Kaufmann, Thomas 81
Kazinczy Ferenc 249, 255
Kázmér Miklós 468
Keczer Ambrus 390
Kecskeméti C. János 561
Kecskeméti Gábor 161, 252, 278, 487,
534, 547
Kegel, Philipp 88
Kelemen Zsigmond 350
Kelemen, XI., római pápa 335, 479
Kellest, Rachel E. 31
Kelly, J. N. D. 282
Kemény János 165, 369, 386
Kempis Tamás 58–65, 70, 125, 128–
131, 133–137, 173, 181, 183, 184,
185, 188, 189, 190, 206, 557
Kendi Anna 515
Kénosi Tózsér János 215, 224–227
Kerényi Ferenc 487
Keresztesi József 256
Keserű Bálint 139, 444
Keserű Gizella 222
Keszler Borbála 16, 431
Kettering, Sharon 546
Kevházi Katalin 138
Khavanova, Olga 492
Khrüszosztomosz, Johannesz I.
Aranyaszájú Szent János
Kiefer Ferenc 24
Kilián István 345, 536
Kinizsi Pál 524
Kinizsiné Magyar Benigna 201
Kircher, Atanasius 464, 487, 490, 491
Kis János 254, 255
Kisfaludy Árpád 58, 135
Kiss András 317, 320
Kiss Farkas Gábor 487
Kiss Ignác 62
Kiss János 250, 254
Klaniczay Gábor 266, 269, 274
Klaniczay Tibor 149, 266, 414, 488, 501,
512
Klöss, Jakob 155
Klugseder, Robert 197
Knapp Éva 169, 181, 201, 294, 297,
343, 485, 486, 491, 492, 548
Knowles, John 465
Kocher, Zan 264
Kocsi Csergő Bálint 178
Koerner, Valentin 217
Kolmanová, Simona 422
Kolosvári Pál 168, 342
Koncz József 446
Kónya Franciska 69
Kónya Péter 476
Kornis Ferenc 355
Kornis Zsigmond 346
Kórodi Anna 202
Korompay Klára 16
Korondi Ágnes 117, 126, 127, 261, 270
Kosztolányi Dezső 137
Kovács András 314, 315, 318, 399
Kovács András, W. 359
Kovács Andrea 197
Kovács József László 88
Kovács Kálmán Árpád 333, 346
Kovács Kiss Gyöngy 320
Kovács Sándor 214, 215, 224, 320, 548
Kovács Sándor, V. 62, 270, 275, 283, 547
Kovacsóczy Farkas 387
Kő Pál 276
Köleséri Sámuel, ifj. 467–469
Köpeczi Béla 471, 472
Kőszeghy Péter 138, 146, 161, 193, 296,
463, 547
Kreckwitz, Fiedrich von 539
Krentz, Matthias 416
Krisztusba öltözött Beatrix I. Karantsi
Borbála

- Kropf, Rudolf* 283
Krummacher, Hans-Henrik 82
Kruppa Tamás 60
Kubinyi András 411, 418
Kuefstein, Hans Ludwig Freiherr von 542, 543
Kuhlmann, Quirinus 81
Kulcsár Margit 396
Kulcsár Péter 220, 372, 393, 396
Kurz, Gerhard 139
Kurz, Marlene 533
Kyralová, Marie 275
- Lactantius* 135
Laczkovits Emőke, S. 217
Ladányi Sándor 444, 453, 465,
Lafontaine, R., S. J. 128, 132
Lainez, Diego 134
Lajos, II. 375, 376, 518, 520, 524
Lajos, XIV. 451, 471
Lakó Elemér 229
Landerer János Mihály 251
Landolfi, Idolina 331
Langen, August 84
Lansius, Thomas 489, 502
Laskai János 561, 562
László, Szent 274, 358
László, V., magyar király 524
Laurenberg, Peter 101
Lázár István Dávid 60
Lázár-Szini Karola 348, 349
Lebrecht, Michael 502
Leiner, Wolfgang 546, 560–562, 564
Lejeune, Philippe 549
Lénárt Andor 342
Lengyel József 256
Leonardi, Claudio 329
Leonardi, Lino 262
Lestocquoy, Jean 368
Leusden, Johannes 177
- Levárdy Ferenc* 196
Lewin, Jane E. 148
Linacre, Thomas 433
Lindemann, Andreas 442
Lipót, I., császár 82, 390, 471, 472, 477, 479, 480, 483–485, 492
Lippai János 100–103, 108–112
Lippay György 101, 479
Lipsius, Justus 373, 381
Listius Anna Rosina 565
Lord, Albert Bates 29, 32
Lotman, Jurij Mihalovics 30
Lotz-Heumann, Ute 179
Lovarini, Emilio 478
Lőkös Péter 497, 512, 513
Lőrinczi Réka 431
Lössl, Josef 283
Löwe Antal 254
Löwenklau, Johannes 536
Lubenau, Reinhold 533, 536, 537
Lubieniecki, Stanislaw 465
Lufft, Hans 516, 527, 528
Luffy Katalin 399
Lukács László 60, 333, 351, 354
Lukács, Ladislaus I. Lukács László
Lukácsy Sándor 61, 62, 487
Luther Márton 128, 131–133, 322, 395, 396, 398, 508, 514, 521, 523
Lutz, Eckert Conrad 140
Luxemburgi Károly I. IV. Károly, német-római császár
Lütkeemann, Joachim 81
- Maár Judit* 305
Macdonald, A. A. 123
Maczák Ibolya 93
Macskin Károly I. Matzkin, Carol
Madas Edit 16, 118, 193, 269, 271, 274, 286, 287, 289, 291, 307
Maggioni, Giovanni Paolo 287

-
- Maggiorotti, Leone Andrea* 472
Magyari István 274
Magyarországi Mária, *l. Habsburg*
Mária magyar királyné
Maier, Jörg 435
Maier, Michael 464
Makkai László 175
Makó Pál 242
Manilius, Marcus 414
Margit, Szent 16, 198, 199, 266, 267,
291, 305
Mária Terézia, magyar és cseh ki-
rálynő 333, 335, 341
Márkos Albert 215, 224
Márkos György 223
Marmorstein, Artur 444
Marosi Ernő 491
Marosvásárhelyi Gergely 59, 181
Marsigli, Luigi Ferdinando 473, 478–
483
Martelli, Fabio 473, 474, 483
Martina, Giacomo 332
Marton József 296, 346, 347
Márton László 313
Márton, Szent 194, 195, 273, 274, 279,
280, 538
Martonfalvi György 442
Mártonffy György 346
Marzio, Galeotto 426
Máté Károly 546
Matthias, Markus 80
Mátyás, I., magyar király 218, 394,
395, 398, 421, 475, 500, 520, 523,
524, 533
Matzkin, Carol 350
Mayer Gyula (Iulius) 421
Medgyesi Pál 58, 146, 147, 149, 152–
156, 158–162, 165–168, 379, 566
Medgyesy S. Norbert 245
Medici, Cosimo de', III., toszkán
nagyherceg 331
Melanchthon, Philipp 217–219, 394,
395, 520, 521, 531
Melius Juhász Péter 220, 510
Mennecke-Haustein, Ute 174
Merzhäuser, Andreas 179
Mészáros András 486
Meyer, Martin 497–506
Meyer, Wolfgang 283
Mezey László 197
Miccoli, Giovanni 330
Michael Katich. *l. Kattics Mihály*
Mihálykó János 563, 564
Mikes István 355
Mikes Kelemen 377
Miklós Ödön 444
Miklós Ráfael 59, 125, 189
Mikó Árpád 197, 199
Miksa, I. német-római császár 413,
415–416, 463
Miksa, II. német-római császár 315,
411
Mikulich Ignác 204
Miller, D. Gary 39
Miskolczi Csulyak István 401
Missfelder, Jan-Friedrich 179
Moller, Martin 80, 88
Molnár Antal 280
Molnár B. Lehel 215, 224
Molnár Gergely 433
Molnár Mónika, F. 471, 478, 480
Monok István 149, 162
Montecuccoli, Raimondo 473–476,
478–483
Móré Tünde 488
Morin, Jean-Baptiste 463
Muhlack, Ulrich 397
Muratori, Ludovico Antonio 251
Musius, Cornelius 204

- Musztafa, Szokollu 542
 Müller, Gerhard 442
 Müller, Heinrich 80–82, 84–88
- Nadal Jeromos 133
 Nádasdi Ferenc 316
 Nádasdy Tamás 421, 548
Nagy Balázs 274
 Nagy Barna 139
 Nagy Ferenc 350
Nagy Géza 166
 Nagy Ignác 251
Nagy Ilona, M. 16
Nagy Judit 539
 Nagy Lajos (I.) 293, 394, 401
Nagy Levente 473, 478–480
Nagy Piroska 120
 Nagyari József 373, 378, 379
Nagyillés János 219
 Nagylucsei Orbán 199
 Nánási István 405–407
 Náray György 202, 204–209
 Náray István 202
 Natalibus, Petrus de 288
Nehring, Karl 533, 539, 540
Németh S. Katalin 487, 492, 533, 534
Nemeth, Gizella 478
Neugeboren, Karl 418
 Newton, Isaac 464, 467, 468
Niccoli, Ottavia 341
Nichols, Stephen G., Jr. 31, 263
 Nicolai, Nicolaus de 533
 Nicolai, Philipp 80
 Niggel, Simpert 534, 535, 538
Novi Chavarria, Elisa 332
- Nyáry Pál 561
Nyilasi Rajmund 21
- Ohly, Friedrich* 31
 Oláh Miklós 198, 488, 489, 490,
Oláh Szabolcs 300, 418, 546
Oláh Zoltán 296
 Olajos Zsuzsanna 350
 Oldenburg, Henry 464, 465, 469
 Olmützi Ágoston 423, 425–427
 Olomoucký, Augustin I. *Olmützi*
Ágoston
Onder Csaba 547, 551
Op 't Hof, William Jan 156, 162, 167
Orbán Gyöngyi 299
Orient Gyula 348
 Órigenész 139, 140, 194, 196, 218
Orlandi, Giuseppe 331, 332, 341
Orlovszky Géza 537
 Ortelius, Hieronymus 497, 498, 502,
 505, 506
 Osiander, Andreas 435
 Ostermayer, Hieronymus 392
 Ostffy Miklós 82
Otrokócsi Nagy Gábor 117
Otte, Hans 80
 Ottó, III., német-római császár 275
- Őry Miklós 60, 61, 93, 94
Ősz Sándor Előd 404
Ötvös Péter 488
Óze Sándor 283
- Pádovai Marsilius 528
Pál József 161
 Pál, III., római pápa 335
 Pál, Remete Szent 282–295,
 Palaeologus, Jacobus 219, 220, 314,
 316, 322, 397
Pál-Antal Sándor 346
 Paleotti, Gabriele 330, 341
Pálffy Géza 471, 472, 491
 Pálóczi Horváth Ádám 256

-
- Pannonius, Janus 412, 421, 426, 488, 511
Pap Pál 453
Pápai Páriz Ferenc 446, 466, 467
Papo, Adriano 478
Papp Judit 29
Papp Zsuzsanna 15, 16, 126, 127, 201
Paracelsus 463
Paravicini, Werner 263
Parkinson, John 109
Parry, Milman 29, 30, 32
Pascal, Blaise 131
Patachich Gábor 336
Pataki József 318
Pater Kádits *l. Kattics Mihály*
Pauschner, Sebastian 509
Pavercsik Ilona 155
Payr Sándor 82, 88, 508
Pázmány Péter 58–65, 93–99, 134–137, 146, 147, 149, 152, 153, 160, 163, 166–168, 181, 184, 188–190, 206, 273, 274, 276–281, 345, 356, 357, 546, 547, 557, 558
Pécsi Lukács 138–143
Péntek Veronika 138
Penuti, Carla 333
Pénzes Tiborc Szabolcs 153
Pérennec, René 263
Pesti Brigitta 149, 161, 544, 560
Péter H. Mária, 348
Péter Katalin 315
Péter Lajos 219
Péter László 467
Pethő Gergely 179
Petki Rozália 355–356
Petki Zsuzsanna 355–356
Petronius 288, 420
Petróczi Éva 153
Petrus Martyr 218
Petz, Bartholomeus 533
Peyronel Rambaldi, Susanna 328
Pfefferkorn, Oliver 84
Philalethes 528
Pindter, Felicitas 414, 415, 417
Pini, Andrea 474
Pintér Márta Zsuzsanna 276
Pirnát Antal 219
Piso, Jacobus 411–421
Piusz, V., római pápa 328, 329, 336
Plutarkhosz 283
Pohlig, Matthias 179, 395
Pohlmann, Inga 534, 535
Pollack, Detlef 179
Pongrác György 537
Porete, Marguerite 261, 264–267
Postma, Ferenc 442, 453
Posztumus László, V. *l. László, V., magyar király*
Pótó János 537
Pozsony Ferenc 320
Prak, Maarten 448, 450, 451
Priorato, Galeozzo Gualdo 472
Prodi, Paolo 329, 330, 333
Prosperi, Adriano 328, 329, 335, 336, 337, 338, 339, 340
Protasius von Boskowitz *l. Tas Černo-horský*
Puff, Helmut 432
Puffendorf, Samuel 373, 381
Pusch Ödön 117, 118, 120
Puskás Attila 208, 359
Pusztai István 118, 119, 126
Pyber Benedek 247

Querfurtu, Bruno z 275
Quintilianus, Marcus Fabius 143, 161, 299

Rabutin, Bussy de, Johann Ludwig 389, 390

- Radecius Valentinus *l. Radecke Bálint*
 Radecke Bálint 214, 222–224, 320
 Radek Tünde 504, 516
 Radewijns, Florent 129
 Radó Polikárp 197
 Rajeczky Benjamin 253
 Rajsli Ilona 62, 65
 Rákóczi Ferenc, II. 346, 366, 367, 379, 390
 Rákóczi György, I. 388
 Rákóczi György, II. 385, 386
 Rapaiacs Raymund 108, 109
 Ráskay Lea 15
 Ráv Mátyás 225
 Reames, Sherry L. 287
 Rebenich, Stefan 283, 286
 Regius, Carolus 300
 Reinhard, Wolfgang 333
 Reményi Andrea 118, 125, 271, 289, 291, 307
 Restás Attila 484
 Rhédey Ferenc, erdélyi fejedelem 164–168
 Rhein, Reglinde 287
 Ridderbos, H. N. B. 123
 Riefstahl, Hermann 545
 Robertson, Duncan 263
 Rogers, H. L. 39
 Rollenhagen, Georg 436
 Rona Jutka 446, 451
 Rosa, Mario 331
 Rosenbergi Vilém 428, 429
 Rowland Vaughan 156
 Rozgoni János 443
 Rozsnyói Zsuzsa 478
 Rozsondai Marianne 197, 199
 Röell, Hermann Alexander 442, 452, 453
 Ruh, Kurt 176, 187
 Rusconi, Roberto 331, 337
 Ruttner Tamás 220
 Ruusbroec, Janvan 128, 181
 Ruysbroek, Jan *l. Ruusbroec, Jan van*
 Rűsz-Fogarasi Enikő 314, 327
 Rychner, Jean 30, 31
 Sabisch, Alfred 418
 Sachs, Hans 521
 Sággy Marianne 283, 297–299
 Salamon, magyar király 499, 505
 Sallustius 286
 Sára Balázs 504, 516
 Sarbak Gábor 283, 292–295
 Sarbiewski, Matthias Casimirus 242
 Sarti, Raffaella 342
 Savoyai Jenő 473, 491
 Schaller Jakab 198
 Schapellmann, Johann 487
 Scheible, Heinz 394
 Schesaeus, Christianus 507–515
 Scheuchzer, Johann Jakob 468
 Scheutz, Martin 533
 Schlusemann, R. M. 123
 Schneider, Hans 80
 Scholler, Harald 31
 Schottenloher, Karl 545, 560, 562
 Schönherr Gyula 199
 Schramm, Gabriele 545, 550, 562
 Schullerus Adolf 444
 Schultz, Georg 487
 Schulz, Fritz 415
 Schunka, Alexander 179
 Schuttenius, Everhardus 157
 Schwartz Sámuel 348
 Schwartz Sándor *l. Schwartz Sámuel*
 Schwartz Simon 344, 348–350
 Schweigger, Salomon 533–535, 540–542
 Scipio Africanus, Publius Cornelius 420

-
- Sebestyén Ádám* 245
Sebestyén Gyula 245
Sebestyén Mihály 320
Segneri, Paolo, id. 330, 331, 332, 333,
336, 340, 341, 342
Segneri, Paolo, ifj. 338, 339
Seidel, Friedrich 539
Sejdi Mehmet 400
Selnecker, Nicolaus 508, 509, 514
Selyei Balog István 405
Seneca 73, 130, 184
Senger, Matthias Wilhelm 431
Servius Honoratus, Maurus 417
Seuse, Henrik 85, 176
Shakespeare, William 246, 366, 436
Sherman, William H. 149
Shore, Paul 334, 336
Sibylla 413, 417, 421
Sidronius Hosschius 241–243, 245–
248
Sík Sándor 60
Sikos István 250
Simon, Gertrud 545, 552
Simonyi Zsigmond 79
Singrenius, Johannes 411
Sinka István 241
Sinkovics Balázs 15
Sipos Lajos 255
Šlechta, Jan 423
Slights, William W. E. 148, 150, 151,
156, 157, 159, 163
Sloane, Hans 466, 468, 469
Sluis, Jacob van 442, 453
Smith, Anthony D. 366
Sommalius, Henricus 58
Sommer, Johann 219, 314, 509, 510
Sommervogel, Carlos 355, 485
Somogyi Ambrus 387
Somorjai Ádám 275
Söveges Dávid 73
Spalatinus, Georgius 322
Spangar András 179
Speer, Daniel 503
Spenser, Edmund 366, 436
Sréter Kristóf 508
Stagl, Hemma 533, 536, 538, 540
Stancaro, Francesco 510
Stankovátsi Leopold 95, 96, 98
Stanzel, Franz K. 488
Statius, Publius Papinius 418
Staubach, Nikolaus 58
Staud Géza 536
Steer, Georg 176
Steinhoff, H. H. 31
Stoll Béla 62, 219
Stoye, John 478
Stöckel, Leonard 507
Strieder, Jakob 536
Suso, Henricus 121–125, 188
Sydenham, Thomas 467
Sylvester János 431

Szabó András 404
Szabó Árpád 228
Szabó Ferenc SJ 60, 70, 131, 189
Szabó G. Zoltán 82, 551
Szabó Levente, T. 344
Szabó Miklós 444
Szádeczky Lajos 367
Szakály Ferenc 542
Szalárdi János 387
Szalay Károly 444
Szalkai László 411–415, 418, 421
Szamosközy István 320, 384, 387,
513, 515
Szántó István 181
Szapolyai János 396, 479, 514, 520,
524
Szárász Orsolya 168, 328, 332, 336, 338,
340, 345, 418

- Szarvas Gábor* 79
Szathmári István 17
 Szathmárnémethi Mihály 163
Szatmári György 411
Szegedi Edit 320, 392
 Szegedi Gergely 508
Szegedy-Maszák Mihály 412, 421, 537
 Székely Balázs 32
 Székely Ferenc 511
Székely György 276
 Székely István 200, 396
 Szelepcsényi György 249, 253
Szelestei Nagy László 70, 199, 249, 250, 252, 255, 467
 Szenci Fekete István 80, 82, 83, 88, 175
 Szenci Kertész Ábrahám 146, 437
 Szenci Molnár Albert 146, 153, 250
 Szendrey Júlia 385
 Szentábrahámi Lombárd Mihály 226
 Szentgyörgyi József 256
 Szent-Iványi Márkos Dániel 228, 229, 464, 465
Szentiványi Márton 486
Szentmártoni Szabó Géza 200, 320, 437, 560
 Szentmihályi Mihály 252, 253, 256, 257
 Szigeti János 316
Szigeti Jenő 166, 167
Szigeti József 446
 Szikszai Fabricius Vazul 393–395
 Szikszai Hellopoeus Bálint 511
Szilády Áron 270, 444
Szilágyi Anna-Rózsika 296
Szilágyi Csaba 280
 Szilvási János 324
Szimonidész Lajos 175
Szinnyei József 203
 Szkhárosi Horváth András 508
Szoliva Gábrriel OFM 198
Szombatfalvi József, id. 216
Szócsné Gazda Enikő 217
Szögi László 444
Szónyi György Endre 161
Szörényi László 82, 95, 149, 222, 412, 551
 Szulejmán szultán (Szulimán) 375, 482
 Tacitus 387
 Tafferner, Paul 534, 540, 541
Takács Imre 197, 275
Takács József 536
 Tanstetter, Georg 419
Tar Attila 444
Tardy Lajos 536
Tarján Bence 332
Tarnai Andor 15, 294, 489, 500, 502, 504, 506, 534, 547
Tarnócz Márton 219, 367
 Tarnóczy István 69–77, 79
Tarnói László 502
 Tas Černohorský 426
Tasi Réka 274
Tátrai Szilárd 431
 Tatrosi Mihály 380
 Tauler, Johann 176, 177, 182, 183, 184, 185, 188, 190
 Taurinus, Stephanus 412, 511
 Tänzel von Trazberg, Johann Wilhelm Friedrich, báró 484–491
 Técsi J. Miklós 163
Tegyey Imre (Emericus) 415
 Telegdi Miklós 140
 Teleki Józsefné, Árva Bethlen Kata 385
 Teleki Mihály 371, 374–376
 Temesvári Pelbárt 15, 21, 270, 271, 275

-
- Tertullianus 218
Textoris, Guillermus 120–122
Thallóczy Lajos 477
Thienemann Tivadar 88
Thököly Éva 179
Thököly Imre 82, 366, 387, 477, 479
Thúróczy János 519
Thuróczy-krónika I. *Thúróczy János*
Thury Etele 444
Thurzó család 419–420
Thurzó Elek 420
Thurzó János, id., körmöci főkamaragráf 419
Thurzó János, ifj. boroszlói püspök 418–419
Thurzó Szaniszló nádor 565
Thurzó Szaniszló olmützi püspök 419, 426
Tillio, Michael 350
Tinódi Lantos Sebestyén 29, 33, 37, 38, 39, 508, 512, 513
Tofeus Mihály 380
Tolnai Dali János 442
Tonk Sándor 444, 445, 512
Toroczkai György 354
Toroczkai Máté 220, 221, 227, 228
Török Bálint 508
Török László 421
Tótfalusi Kis Miklós 439
Tóth György 223
Tóth István György 489
Tóth Péter 261, 269, 270, 487, 491
Tóth Zsombor 149, 365, 369–371, 373
Tremellius, Immanuel 152
Trencsényi Balázs 366
Tribble, Evelyn 147
Trócsányi Berta 444
Trócsányi Zoltán 546
Trombitás János 542
Tunyogi Lehel 153
Túróczi Márton 508
Turóczi-Trostler József 524, 531
Tüskés Gábor 70, 76, 294, 297, 485, 486, 491, 492, 500, 533, 537
Tűz Tamás 241
Tepeş, Vlad, havasalföldi fejedelem 524
Uhlirz, Mathilde 275
Ulászló, II., magyar király 400, 414
Uray Piroska 138
Ursinus Velius, Caspar 411–412, 416, 418–421, 423, 428
Utasi Csilla 392
Uzoni Fosztó István 215, 224 - 227
Vadai István 193
Vajda László 350
Vajk I. István, Szent
Válaszúti György 221
Valentin, Jean-Marie 536, 540
Valerianus 284
Vannini, Marco 264
Vanyó László 285, 297, 298
Váradi Ferenc 511
Várdai Kata 561
Várdai Pál 418
Várfalvi Kósa János 221, 222
Várfalvi Nagy János 214
Varga Bernadett 58
Varga Imre 62, 219, 276
Varga Júlia 346
Vargha Damján 117, 289–291
Vargyasi Máté Elek 217
Varjas Béla 29, 30, 32
Vásárhelyi Dániel 149
Vásárhelyi Gergely I. *Marosvásárhelyi Gergely*
Vásárhelyi Judit, P. 146
Vass Péter 60

- Vékony László* 478
Velleius Paterculus 420
Vencel, Mitrovicei Vratislav 539
Veresmarti Mihály 345
Veress Dániel 313
Veress Endre 314–316
Vergilius Maro, Publius 289, 290, 412–413, 417–418, 425, 507
Veszprémy László 197, 475
Vietor, Hieronymus 420
Vígh Éva 474
Villari, Rosario 338
Vitéz János 396, 421, 422, 426
Vitnyédy István 88, 390
Vizkelety András 516
Vocelka, Karl 474, 533
Voetius, Gisbertus 157, 161, 450
Vogler, Konrad (Conrado) 484, 485
Volf György 118, 119, 271, 289, 293, 308
Voragine, Jacobus de 286, 287, 299, 307–309
Vries, Herman J. De, Jr. 509

Wagner, Valentin 507, 508
Wallmann, Johannes 81
Walther, Gerrit 397
Wandruschka, A. 472
Warren, Nancy 263
Weber, Max 396
Wehli Tünde 197, 198, 199
Wenner, Adam 540
Weöres Sándor 241
Werner, Michael 263
Wernher, Georg 488, 490, 491
Wesselényi Ferenc 390, 475, 491
Westermann, Claus 138
Wheatley, Benjamin 545
Wieland 385
Will, Georg Andreas 497

Windelberg, Marjorie 39
Windisch Éva, V. 165, 369
Winkelbauer, Thomas 533
Wisbey, R. A. 31
Wolf Rudolf 399
Wolfgang, Graf von Oettingen-Wallerstein 535
Wolphard, Stephanus 314, 315, 320
Wolphardus, Adrianus 511
Wolter, Michael 442

Zabán Márta 344
Zalcanus, Ladislaus I. Szalkai László
Zászkaliczky Márton 366
Zeiler, Martin 500, 502–505
Zeller, Winfried 80
Zemplényi Ferenc 161
Zimányi Vera 539
Zimmermann, Michael 411
Zoltán Sándor 214
Zólyomi Perina Boldizsár 565
Zombori István 280
Zrínyi Miklós, hadvezér 428, 511, 518, 519, 524
Zrínyi Miklós, költő 88, 474, 475, 479, 513, 557
Zumthor, Paul 31, 445, 448, 451
Zvara Edina 162
Zwingli, Ulrich 219

Zsámboki János 512
Zsámboki László 487, 491
Zsigmond, Szent 418
Zsiros Ferenc 136
Zsófia tübingiai tartománygrófné 198
Zsupán Edina 199

